

Економічні перетворення в Україні в західній науковій літературі: загальний огляд *

Олег Гаврилишин **

АНОТАЦІЯ. У статті здійснено стислий огляд наукової літератури, присвяченої питанням економічних перетворень в Україні, а саме: 1) визначення основних напрямів досліджень; 2) основні надбання; 3) перспективи майбутніх наукових досліджень. З проведеного аналізу можна зробити низку оптимістичних висновків. По-перше, Україна як об'єкт наукового дослідження у сучасній парадигмі економічної дисципліни вивчається із застосуванням провідних методик як визнаними, так і молодими науковцями; існують фундаментальні дослідження цієї проблематики, а сама країна перебуває під пильною увагою англомовного наукового світу. Відомо, що більшість європейських економістів, які прагнуть вийти на глобальний рівень, публікують свої праці переважно англійською мовою. Щодо України – тут можна зробити аналогічний висновок: кількість робіт про країну англійською мовою свідчить про те, що інтерес до України має глобальний характер чи принаймні вона викликає значну зацікавленість у Північноатлантичному світі. По-друге, широке коло дослідників у цій сфері не є українськими

* Статтю перекладено з англійської мови.

Я вдячний Домінік Арел за допомогу та поради, а також за бібліографічні посилання, надані фахівцями кафедри українських досліджень Університету Оттави. Василь Сидоренко з ресурсного центру імені Петра Джешика Торонтського Університету значно допоміг у пошуках бібліографічних матеріалів. Стаття була підготовлена у співпраці з Наталією Інгрид Гаврилишиною, яка взяла на себе здійснення першого загального огляду літературних джерел, особливо тих, що стосуються дослідження енергетики. Результатом такої роботи став аналіз, поданий у Додатку А. Попередню версію статті було представлено на конференції «Процеси трансформації в Україні», що проходила кафедру українських студій Університету Оттави 15–16 жовтня 2004 р.

Олег Гаврилишин на даний час обіймає посаду заступника керівника управління кадрів Міжнародного валютного фонду. Він обіймав керівні посади в МВФ починаючи з 1996 року; останньою посадою, яку він обіймав, була посада заступника керівника європейського департаменту. Він отримав ступінь доктора наук у Массачусетському Інституті Технологій та викладав економіку в Університеті Джорджа Вашингтона (1970–1991). Він є автором багатьох праць, зокрема книги «Від Радянського Союзу до Східної економічної співдружності» (1991), та одного з перших українських видань про основи функціонування економіки «Фундаментальні принципи теорії ринків» (1992). Він також опублікував статтю «Доларизація в колишньому Радянському Союзі» у виданні *Comparative Economic Studies* (2003). Також О. Гаврилишин нещодавно закінчив книгу «Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Шляхи посткомуністичної трансформації», яку буде опубліковано 2005 року.

спеціалістами: це – економісти, що мають на даний час дослідницькі інтереси щодо України. Тож можна говорити про те, що дана тема буде актуальною і для нових дослідників. По-третє, більшість дослідників не є українцями і не належить до діаспори, що знову-таки свідчить про зацікавленість іноземців у проведенні наукових досліджень щодо України. У статті визначено десять основних напрямів майбутніх перспективних досліджень, що свідчить про значний потенціал подальшого вивчення економічних перетворень в Україні. З плином часу та збільшенням кількості даних завдяки роботі, що має здійснюватися українськими економістами та науковцями, виникне потреба у вивченні (серед інших питань) тематики розвитку олігархічних структур в Україні, а також питань приватизації землі.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Огляд літератури, Україна, економіка, економічне зростання, економічна реформа, олігархія, нафта, газ, енергія, міжнародна диверсифікація, приватизація та підприємницька діяльність, секторальний аналіз.

У статті здійснено стислий огляд наукової літератури, присвяченої питанням економічних перетворень в Україні, а саме: 1) визначення основних напрямів досліджень; 2) основні надбання; 3) перспективи майбутніх наукових досліджень. Хоча перелік англійської літератури щодо економічних перетворень в Україні виявився дуже великим, під час написання статті використано лише близько вісімдесяти ґрунтовних наукових робіт та, виходячи з цього, зроблено висновки про основний зміст такої наукової літератури, її авторів та проблематику, а також окреслено основні висновки цих досліджень і визначено перспективні теми майбутніх наукових робіт з даної теми¹.

¹ Щоб пересвідчитися, що відібрані публікації відображають загальнішу літературу, ми використали такий процес: застосували пошукові потужності університетської бібліотеки, включаючи ресурсний центр Джешика в Робартській Бібліотеці Університету Торонто та анотації слов'янських досліджень (ABSEES та інші), завдяки чому було знайдено досить велику кількість посилань – понад 200 сторінок назв публікацій. Найбільш актуальні економічні дослідження були обрані з цього списку, базуючись на попередньому досвіді автора щодо українського економічного розвитку, певному апріорному судженні про якість публікацій, репутацію авторів тощо. Потім вони були розподілені на 7 основних категорій, які найбільше стосуються еволюції української економіки з часів набуття незалежності. Аби впевнитися в тому, що обрано достатню кількість публікацій з кожного питання, було запроваджено другий етап пошуку, використовуючи інші засоби – публікації, відомі автору, але не представлені в комп'ютерному пошуку, посилання, зазначені в публікаціях високої якості, що були знайдені на першому етапі пошуку тощо. Базовим роком для відбору статей був обраний 1995 рік – частково з метою обмеження кількості публікацій та почасти для забезпечення достатнього часу для проведення ґрунтовних досліджень (інші видання охоплювали б надто малий період з часу набуття незалежності).

Стаття починається з огляду такої наукової літератури, видавців та авторів робіт (українці, україністи чи інші) і визначення зацікавленості економістів-науковців у дослідженні стану справ в Україні. У наступному розділі здійснено стислий огляд літературних джерел для кожної з семи визначених ключових сфер та досліджено наявність консенсусу з боку основних теоретичних шкіл з визначеної проблематики. У наступному розділі робиться спроба якісної оцінки даної роботи: чи відповідає вона рівню економічної літератури взагалі? Чи претендує праця на назву «економічне дослідження»? Чи висвітлює належним чином основні питання? У заключному розділі зроблено огляд перспективних напрямів майбутніх досліджень (що швидше за все вивчатимуть науковці, та хто саме), а також яким чином стимулювати проведення цих досліджень.

Огляд літератури

Спочатку було здійснено спробу знайти літературу по Інтернет-пошуку за ключовими словами «українська економіка», але такий підхід дав дуже обмежені результати. Необхідно було розширити пошук шляхом використання пошукового слова «Україна». Внаслідок цього було отримано перелік з понад тисячі робіт, зокрема близько 800 на сайті ABSEES, 200 – з бібліотеки Торонтського Університету та близько 100 – з європейського електронного видання дослідження слов'янських країн². У результаті з цього списку було відібрано близько 100 корисних публікацій про економічні реформи та економічну діяльність: зі списку було виключено статті, які мали журналістський характер чи були опубліковані в ненаукових джерелах – таких як практичні журнали для ведення бізнесу в регіоні. Детальне вивчення анотацій чи самих текстів цих публікацій ще більше скоротило перелік статей, цікавих з погляду наукових досліджень. Водночас під час повторного дослідження перелік був доповнений деякими статтями, які початково було виключено зі списку. У

² Енергетичне питання викликає значний інтерес у журналах з питань торгівлі та нафтової промисловості. У результаті пошуку питання «Одеса-Броди» отримано 800 назв, які не включено до переліку, оскільки більшість з них опубліковано в бізнесових журналах, а не в наукових джерелах.

будь-якому разі в остаточному підсумку залишилося 70 публікацій, зазначених у переліку використаної літератури.

Науковці та видавці. Практично всі відібрані публікації є науковими: це – книжки, статті у наукових виданнях як із сайтів спеціалізованих (слов'янських чи українських), так і загальноекономічних видань, матеріали конференцій та симпозіумів тощо. Також включено незначну кількість публікацій таких організацій, як Світовий банк та МВФ, які являють собою аналітичні праці, що, як правило, завжди базуються на інших економічних наукових дослідженнях. Що стосується вивчення такого специфічного питання, як «нафтопровід Одеса–Броди», то було використано низку ненаукових публікацій з вебсайтів преси з метою вивчення ситуації в цій галузі на сьогоднішній день.

Україномовні джерела в основному не бралися до уваги, по-перше, аби завершити дане дослідження, та враховуючи те, що основна мета даної статті полягала у вивченні робіт іноземних науковців щодо України. Тим не менш, два такі джерела було включено до аналізу: книгу провідних радників з питань економічної політики уряду Кучми та журнал «Вісник Економіки» за грудень 2000 року. З понад 20 статей цього журналу лише одну (Мертенс та Демчук щодо структури заборгованості підприємств) можна вважати такою, що відповідає стандартам міжнародних наукових досліджень (науково обґрунтованою). Інші роботи мають суто описовий характер і радше є «висловлюванням власної точки зору» автора, що не базується на сучасних наукових підходах і теоріях. Також до переліку досліджуваної літератури включено одну монографію французькою мовою³.

Чітко визначити всіх дослідників неможливо, але згідно з підходом «fingerspitzengefühl» – попереднє знання науковців та їхніх організацій дало цікаві результати. Розглянемо 3 основні групи науковців: українці з України (УУ), українська діаспора (УД),

---

³ За умов досить обмеженого переліку українських джерел важко роботи негативні порівняння, і в будь-якому разі є багато англійської літератури, яку можна охарактеризувати як таку, що «не відповідає науковим стандартам». Також цікавим є той факт, що пошук в анотаціях європейських слов'янських публікацій дав менші результати про дослідження України, ніж англійські. Слід зауважити, що багато з джерел – все ж таки європейські: велика кількість публікацій – німецьких/австрійських, кілька – скандинавських і дуже незначна кількість – французьких. Обмежені знання німецької завадили оглянути ці публікації в наявні (стислі) терміни.

неукраїнці (НУ). З 70 авторів (це значення випадково збігається з кількістю досліджуваних джерел: деякі автори мають кілька публікацій, а деякі роботи – написані одним і тим самим авторським колективом) трохи більше 20 були українцями, близько 10 – з діаспори та майже 40 – іноземцями.

У першій групі п'ять авторів є урядовцями високого рівня, які публікують статті англійською мовою (від суто описових до справді наукових), але всі ці статті було розглянуто, оскільки вони написані провідними політичними діячами України. Більшість групи УУ – досить молоді науковці, що працюють над дисертаціями в Європі та Північній Америці або публікують їх результати. Діаспора налічує лише трьох економістів (принаймні одного – це точно), тоді як інші є фахівцями з політичних наук. Їхні праці досліджувалися через те, що вони глибоко розкривають теми українських економічних реформ з погляду політекономії – підхід, який також використовується в роботах економістів. Найбільша група – група НУ – була надзвичайно цікавою для дослідження. Тут заслуговують на увагу два аспекти. Перший полягає в тому, що значна кількість неукраїнських дослідників упевнена, що є значний інтерес до України з боку економістів-науковців по всьому світу. Це підтверджує і той факт, що статті з української тематики публікуються у відомих економічних журналах з найвищими рейтингами. Другий аспект полягає в тому, що автори цієї групи дуже різняться за національністю: це науковці з Північної Америки, Британії, Німеччини, Австрії, Данії, Іспанії, Бельгії, Польщі та ін.

Слід, проте, визначити, чи українські та іноземні науковці мають основний дослідницький інтерес в аналізі стану справ в Україні? Це – нелегке запитання (не досить коректно обмежувати сферу дослідницьких інтересів науковців таким чином), але для цілей даної статті ми намагалися визначити, чи насправді науковець присвячує значну частину своїх досліджень вивченню стану справ в Україні. Якщо застосовувати ширший підхід, то виявляється, що лише деяких економістів можна віднести до цієї категорії, тоді як більшість авторів у цій вибірці є генералістами, тобто мають більш широкі (та пріоритетні) зацікавлення, ніж дослідження лише України. Позитивні аспекти цього будуть розглянуті в заключному розділі.

Основні теми досліджень. Виявляється, що є певна концентрація досліджень навколо невеликої кількості

питань. Ця стаття визначає 7 сфер інтересів на основі авторської оцінки та аналізу статей у вибірці. Ними є:

- монографічні дослідження процесу розвитку української економіки та політекономії;
- аналіз динаміки процесу реформ з моменту набуття незалежності (це – стисліші публікації, які частково віддзеркалюють дослідження з першої категорії);
- міжнародна диверсифікація торгівлі, економічних відносин з іншими країнами та регіональними і міжнародними організаціями;
- проблеми в енергетичному секторі: брак енергоресурсів, залежність від Росії, розвиток олігархічних структур;
- приватизація та діяльність підприємств;
- економічне зростання: фактори, що стримують та мотивують цей процес;
- секторальний та галузевий аналіз: сільське господарство, промисловість і пов'язані підсектори, банки та фінанси, державні фінанси та бюджет, адміністративна реформа.

У наступному розділі стисло розглянуто кожен з семи тем, а також основні висновки та наявні суперечності в цій науковій літературі. Водночас слід зауважити, що деякі публікації подано за темами в табл. 1 (від семи до десяти робіт), крім останньої теми, в якій оглянуто сімнадцять праць. Загалом остання категорія є надто загальною і сама по собі може бути поділена на окремі теми за галуззю досліджень (але цілі даного дослідження цього не вимагають).

Висновки

З проведеного аналізу можна зробити низку оптимістичних висновків. По-перше, Україна як об'єкт наукового дослідження у сучасній парадигмі економічної дисципліни вивчається із застосуванням провідних методик як визнаними, так і молодими науковцями; існують фундаментальні дослідження цієї проблематики, а сама країна перебуває під пильною увагою англосовітського наукового світу. Відомо, що більшість європейських економістів, які прагнуть вийти на глобальний рівень, публікує свої праці переважно англійською мовою. Щодо України – тут можна зробити аналогічний висновок: кількість робіт про країну англійською мо-

вою свідчить про те, що інтерес до України має глобальний характер чи принаймні викликає значну зацікавленість у Північноатлантичному світі. По-друге, широке коло дослідників у цій сфері не є українськими спеціалістами: це – економісти, які мають на даний час дослідницькі інтереси щодо України. Тож можна говорити про те, що дана тема буде актуальною і для нових дослідників. По-третє, більшість дослідників не є українцями і не належить до діаспори, що знову-таки свідчить про зацікавленість іноземців у проведеному наукових досліджень України.

Огляд змісту наукової літератури

У цьому розділі розглядається зміст обраних публікацій відповідно до семи основних напрямів досліджень (табл. 1). Тут не подаємо повного переліку всіх публікацій, і, можливо, деякі важливі роботи не наведені в таблиці. Крім того, праці не зазначені в таблиці, якщо вони відсутні в бібліотеці. Знову-таки, слід зауважити, що це лише загальний огляд. Водночас цього має бути досить для визначення майбутніх перспективних досліджень.

Таблиця 1

Література про стан економіки України

1. Монографії	Банаян 1999/Гранджеян 1999/ Кравчук 2002/ Кузьо та Вільсон 1999/Кузьо 1997/Сахс та Пивоварський 1998/ Шен 1996/ Вільсон та Барановський 1996/ Ван Зон 2000
2. Динаміка процесу реформ	Асланд 2001, 2003/Банаян 2001/Бандера 2003/ Гальчинський та ін. 2002/Гарасимів 2002/Гаврилишин 1995, 1997, 2000, 2003/Мотиль 2003/Пуг лісі 2003/ Пинзеник 2000/Щербаков 2002/Шпек 2000

Закінчення табл.

3. Міжнародна диверсифікація	Бойкун 2001/Бураковський та ін. 2003/Єрьоменко та ін. 2003/Гаврилишин 1997, 2004/ Гаврилишин та Ал-Атраш 1999/ Кузьо 2003/Маяковська та Деан 2003/ Тіль 2002
4. Проблеми в енергетичному секторі	Балмачеда 1998, 2000/Лауріла 2003/ Петрі та Таубе 2003/Щербак 2004/Смолянський 1995
5. Приватизація та підприємницька діяльність	Акімова 2002/ Акімова та Шводіаур 2000, 2004/ Браун та Йорл 2004/ Джонсон та ін. 2000/Кенінгс та Купец 2003/Мертенс та Демчук 2001/ Пивоварський 2003/ Шнітцер та Андреева 2002/ Варзинський 2003/Єхануров 2000
6. Економічне зростання	Беренгаут та ін. 2003/ Дабровський 2002/Де Меніл 2000/Гаврилишин 2003/Гаврилишин та ін. 2002/ Мельота та Тіссен 2002/Світовий Банк 1999.
7. Галузевий аналіз	Аліна-Пісано 2003/Дабровський та ін. 2000/Єрьоменко 2002/Горальська 2000/ Кобзев 2002/ Кравчук 2001/Куркалова та Карриквері 2003/ Легейда 2002/Малиш 2000/Пугачьов та Ван Атта 2000/ Шульман 2003/Терьохін 2000/Тіссен 2003/ Волосовіч 2002/ Вей 2001/Ющенко 2000

Монографії

До 2000 року економіка України працювала досить неефективно, навіть порівняно з іншими посткомуністичними державами, як з погляду повільного розвитку ринкових структур, так і реальних показників, таких, як зростання ВВП, іноземних інвестицій, рівня безробіття, рівня бідності. Питання різкого зростання ВВП з 2000 року буде проаналізовано наприкінці цього розділу. Щодо стану справ за попередній період, що висвітлено в літературних виданнях, зазначених у переліку в табл. 1, основні твердження науковців збі-

гаються щодо кризового стану економіки, але існують значні розбіжності в поясненні причин такої ситуації. З одного боку, послідовники наукової школи революційного розвитку дотримуються тієї думки, що економічні реформи після комуністичного ладу слід було запровадити якомога швидше і що, оскільки цього не було, економіка опинилася у кризовій ситуації. З другого боку, послідовники школи еволюційного розвитку (гредьалісти) стверджують, що «шокова терапія» (представники першої групи уникають цього терміна) була недоречною і що економічна криза є наслідком надто швидких змін. Більш різкі розбіжності в поглядах важко собі уявити: ні література про Україну, ні загальноекономічна література з проблематики перехідного періоду⁴ не знайшла відповіді, яка б поклала край цим суперечкам. Тож вони триватимуть і надалі.

Звичайно, є свої нюанси в працях конкретних науковців. Ризикуючи стратити прихильність колег, я все ж таки спробую підсумувати основні думки окремих авторів. Більшість (але не всі) економістів є прихильниками першої школи і серед них – Банаян, Кравчук, Сакс та Пивоварський. Ця група також включає кількох науковців, імена яких наведені в табл. 1 у темі 2 (споріднена тематика): Асланд, Гарасимів (не економіст) та деяких українських посадових осіб – таких, як Пинзеник та Ющенко. Автор цієї статті також поділяє цю гіпотезу.

До групи гредьалістів належать Шен та Ван Зон (економісти), Гальчинський та співавтори (українські посадовці – послідовники теорії поступових реформ). Науковець із політичних питань Мотиль є одним з найбільших прихильників цієї думки, стверджуючи, що історичні умови стримували швидкі економічні реформи доти, доки не були створені відповідні державні структури, та вважає, що швидкі реформи були б найгіршим рішенням. Однак аналіз цього науковця значно відрізняється від інших робіт, які надто поверхово пояснюють низькі темпи проведення реформ (як праці деяких посадовців) та від майже патерналістських робіт Шена та Ван Зона, які стверджують, що суспільст-

⁴ Тим не менш я переглянув велику кількість літератури та підтримую аргументи прихильників теорії революційного розвитку. Короткий огляд – це стаття Олега Гаврилишина «Avoid Hubris, but Acknowledge Success» у журналі *Фінанси та розвиток*, вересень 2004. Детальне дослідження представлено у виданні Олега Гаврилишина *Capitalism for All or Capitalism for the Few? Divergent Paths in Post-Communist Transformation* (готується до випуску).

во не було готове, а його інтелектуальній та урядовій еліті бракувало знань законів ринкової економіки. Мотиль нещадний у своїй критиці українських державних діячів з моменту проголошення незалежності; він вказує на відсутність далекоглядності, волі і лідерства та їхнього прагнення до особистої вигоди. У наступному розділі розглядається формування та зміцнення олігархічних структур, і в даній проблематиці ці кардинально протилежні теорії починають знаходити спільну мову.

Більшість інших робіт містить деякі нюанси. Так, Гранджен визнає зв'язок між економічним занепадом та повільними темпами реформ, але схильний симпатизувати владі «з огляду на дуже складні історичні часи»⁵. Дослідники Кузьо та Вільсон дотримуються позиції, згідно з якою колишні комуністи під керівництвом Кравчука забрали владу та заблокували реформи в інтересах номенклатури (нових капіталістів, які вже з'являлися), тобто наслідують революційну школу розвитку⁶. Але в інших роботах Кузьо вже використано більш м'які висловлювання на кшталт «економічні та політичні перетворення в Україні не мали іншого вибору, ніж еволюційний розвиток... (що)...було першочерговим завданням для всіх постсоціалістичних країн»⁷. Більш пізні праці Кузьо (які тут не наведено) свідчать про те, що повільні реформи викликають більше проблем, ніж динамічні реформи (хоча це спостереження може бути і не зовсім коректним). Дослідника Бандеру можна охарактеризувати як такого, що зайняв нейтральну позицію⁸. Він описав економіку України наприкінці 1990-х років як змішану економіку соціально-ринкового типу та вважає, що успіх та життєздатність української економіки «критично залежить від (певних) умов». Називаючи такі умови (близькі за ду-

⁵ З цієї книги я дізнався, що Вольтер в *Histoire de Charles II* писав «les Ukrainiens ont toujours aspirés à être libres», [Українці завжди прагнули бути незалежними]. Michel Grandjean, *L'Autonomie économique de l'Ukraine* (Paris: L'Harmattan, 1999).

⁶ Taras Kuzio and Andrew Wilson, *Ukraine: Perestroika to Independence* (New York: St. Martin's Press, and Edmonton: Canadian Institute for Ukrainian Studies Press, 1994).

⁷ Taras Kuzio, *Ukraine Under Kuchma: Political Reform, Economic Transformation and Security Policy in Independent Ukraine* (New York: St. Martin's Press, 1997), p. 3.

⁸ Volodymyr Bandera, «Formation of a Market-Oriented Social Economy of Ukraine,» in *Society in Transition: Social Change in Ukraine in Western Perspectives*, ed. Wsevolod W. Isajiw (Toronto: Canadian Scholars' Press, 2003), pp. 53–78.

хом прихильникам теорії революційного розвитку), він зазначав, що однією з них є здатність керівництва України «динамічно провести реформи з метою побудови соціально-ринкової економіки»⁹.

Наведення ключових аргументів та певних нюансів суперечок між науковими школами є ілюстрацією того, наскільки багатоманітною є література про економічні перетворення в Україні і що вона відповідає аналогічній літературі щодо економічних перетворень в усьому регіоні (так звані суперечки по транзитології в рамках політичної науки).

В Україні зростання ВВП дуже високими темпами нарешті почалося в 2000 році – близько 10 відсотків щорічно, що відповідає швидкому економічному розвитку Китаю, раніше – Японії, Південної Кореї, Тайваню та Сінгапура. Ці події породили термін, які автори радо вживають сьогодні стосовно України – «європейський тигр». Чи ці факти можуть слугувати підтвердженням теорії греджалістів? Можливо. Але все ж поки що занадто рано це стверджувати, оскільки хвиля піднесення почалася після важливого періоду економічних реформ під керівництвом уряду Ющенка; статистичні показники можуть бути завищені; потрібно багато років, щоб Україна впоралася з наслідками попередніх реформ, які призвели до різкого спаду виробництва в дев'яностих роках; зростання може виявитися нестабільним (науковці мають бути особливо обережними до того, як зробити остаточні висновки) та результати цього зростання майже повністю сконцентровані в руках незначної кількості олігархів. Слід зауважити, що безумовно будь-яке зростання є корисним, навіть якщо його результати сконцентровані в руках олігархів (з часом доходи розпорошуються), але реальна проблема полягає в зміцненні влади олігархічних структур у період економічного зростання. Посилення влади олігархічних структур навряд чи можна вважати позитивним для подальших перспектив розвитку України, для демократизації та довготривалого економічного розвитку. Як зазначено в наступному розділі, одним з найбільших негативних наслідків процесу економічних реформ стало нарощування могутності олігархічних структур в Україні¹⁰.

⁹ Там само, с. 75.

¹⁰ Про цей феномен написано автором: «Недосліджені води, піратські рейди та безпечні небеса», доступно за адресою <http://www.hnb.hr/dub-konf/10-konferencija-radovi/oleh-havrylyshyn.pdf>.

Динаміка процесу реформ

Прихильники теорії революційного розвитку не тільки стверджують, що повільні реформи призвели до спаду економіки, а також, можливо, навіть до гіршого – забезпечили важелі для захоплення олігархами влади в державі (чи принаймні дозволили впливати на державну політику у своїх власних інтересах). Насправді, відстрочка в проведенні реформ дозволила старій номенклатурі, яка ще мала непевні позиції у перші роки незалежності, піднятися подібно феніксу і за незначної допомоги з боку нових капіталістів невідомого походження скористатися перевагами свого інсайдерського положення для отримання державних привілеїв та прибутків від приватної діяльності. Ця частково реформована економіка дозволила деяким особам накопичити величезні суми капіталу в значно коротші строки, ніж капіталісти XIV–XVI ст., що відносяться до часів Браудельської історії; навіть у більш стислі терміни, ніж знадобилося Брауделю для написання його книги.

Хоча детальну інформацію можна знайти в інших публікаціях¹¹, достатньо і цього джерела, щоб проілюструвати механізм набуття влади олігархами. За часткових реформ було дозволено приватну власність на енергетичні компанії, але водночас існували регульовані ціни на імпорту електроенергію, що були значно нижчими за світові ринкові ціни. Нові привілейовані капіталісти отримали державні права на купівлю електроенергії за низькими цінами та продавали її за значно вищими цінами або, що ще гірше, накопичували борги перед російськими постачальниками за контрактами, забезпеченими державними гарантіями уряду України: невиконання умов контрактів «примувало» державу через держбюджет виконувати такі зобов'язання. Тим часом, було знайдено безліч механізмів відмивання коштів, яким би позаздрили шахраї з Волл Стріт (Додаток А). Ці схеми описані, зокрема, Пинзеником – провідним реформатором, який певний час працював в уряді: він розповідав, як «відстрочені

---

¹¹ Більш детальна інформація міститься у джерелах, визначених у попередньому посиланні, в багатьох статтях, зазначених у табл. 1, розділі 2, Асланд (2003), Гаврилишин (1995 та 1997), Гарасимів (2002) та Пуглісі (2003).

реформи нагодували клановий капіталізм»¹². У такому ж ракурсі, але за допомогою теоретико-математичної моделі, дослідник Щербаков аналізує можливість, яку такі великі фірми мали та використовували для того, аби запобігти конкуренції, лобіючи свої інтереси в уряді, захищаючись аргументом, що вони є «занадто великими, щоб зазнавати збитків»¹³.

Але появу олігархічних структур можна також пояснити моделлю греджалістів. Хоча ми не знайшли робіт з чіткими висновками щодо України, але добре відомо є праця Реддавея та Глінські щодо ситуації в Росії. У ній стверджується, що поява олігархів була неминучою внаслідок помилок шокової терапії, що призвела до об'єднання номенклатури (червоних директорів) та зубожіння решти населення, яке постраждало від занадто швидких реформ¹⁴. Це призвело до усунення реформаторів, посилення влади олігархічних структур і гальмування демократичного розвитку. В той час як Пуглісі, аналізуючи розквіт олігархічних структур в Україні, описує аналогічну боротьбу за владу та методи накопичення багатства, вона не стверджує, що занадто швидкі реформи дали поштовх посиленню розвитку олігархії¹⁵. Також цей аналіз не цілком збігається з гіпотезою Пинзеніка та ін. щодо відстрочення реформ¹⁶. Швидше вона дотримується поглядів Мотиля, які стосуються важливості попереднього історичного процесу¹⁷. Як подає це Пуглісі, «слабкість політичних та економічних структур... (дозволила) попередній владній еліті відігравати контролюючу роль». Однак вона визнає що історія – це ще не все, та що «незавершені реформи... призвели до консолідації... політичних та економічних груп зацікавлених у ... статусі кво».

¹² Пинзенік В. Як знайти шлях для українських реформ // Російські та Східноєвропейські фінанси та торгівля 36:1. – 2000, січень-лютий.

¹³ Alexander Scherbakov, «A Restructuring Trap in Transition Economies: Where Does it Lead,» in *Fostering Sustainable Growth in Ukraine*, eds. Stephan von Cramon-Taubadel and Iryna Akimova (Heidelberg: Physica-Verlag, 2002).

¹⁴ Peter Reddaway and Dmitri Glinski, *The Tragedy of Russia's Reforms: Market Bolshevism against Democracy* (Washington, DC: United States Institute of Peace, 2001).

¹⁵ Rosaria Puglisi, «The Rise of the Ukrainian Oligarchs,» *Democratization* 10:3 (Autumn 2003).

¹⁶ Пинзенік В. Як знайти шлях для українських реформ.

¹⁷ Alexander J. Motyl, «Making Ukraine, and Remaking It,» *Harvard Papers in Ukrainian Studies*, The Petryshyn Memorial Lecture, Harvard University, 14 April 2003, 16 p. Available at http://www.huri.harvard.edu/pdf/Petr_Motyl.pdf.

Суперечки між цими теоретичними школами мають одну спільну рису: практично всі згодні, що посилення влади олігархічних структур не є позитивним для загального добробуту країни. Складнішим є питання, що з цим можна зробити та чи взагалі потрібно це, бо на думку деяких дослідників – олігархічні структури в будь-якому разі з часом стануть цивілізованими. Отже, тут є місце для подальших досліджень (вони вже ведуться щодо Росії), тобто визначення могутності олігархів і ймовірність її послаблення, виходячи з бехіверіальних моделей, політичної науки та історії.

Важливо відзначити, що кілька робіт, незалежно від того, яку теорію вони підтримують, містять професійні дослідження процесів політико-економічного розвитку України у період президентства Кравчука. Це праці таких авторів як Кузьо та Вільсон, Гаврилишин, Банаян та Пуглісі¹⁸. Менше робіт присвячено пізнішому періоду, та все ж багато чого можна почерпнути з досліджень Кузьо, Гарасиміва та Асланда¹⁹.

Міжнародна диверсифікація економічної діяльності

Існує багато питань щодо диверсифікації економічної діяльності України з часів набуття незалежності. У статті зазначено три з них:

1) масштаби переорієнтації торгівлі з ринку колишнього СРСР на інші країни та причини цієї диверсифікації;

2) обсяги та роль іноземного інвестування в Україні;

3) історія інтеграції в регіональні та глобальні структури, зокрема членство в Європейському Союзі (ЄС) та Світовій організації торгівлі (СОТ).

У перші роки незалежності, хоча український експорт переорієнтувався з країн соціалістичного блоку на інші напрями, особливо Європу, це явище не було

---

¹⁸ Kuzio and Wilson, *Ukraine: Perestroika to Independence*; Oleh Havrylyshyn, «Ukraine: Looking East, Looking West,» *The Harriman Review* 10:3 (Winter 1997); King Banaian, *The Ukrainian Economy Since Independence* (Cheltenham UK: Elgan, 1999); and Puglisi, «The Rise of the Ukrainian Oligarchs».

¹⁹ Kuzio, *Ukraine Under Kuchma*; Bohdan Harasymiw, «The Economy: The Slow Road to Reform and the Fast Road to Riches,» in *Post-Communist Ukraine* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2002); and Anders Åslund, «Left Behind,» *The National Interest* (Fall 2003).

настільки значним, як у багатьох інших країнах з перехідною економікою, що Гаврилишин та Аль-Атраш відносять до більш повільних реформ в Україні²⁰. Їх дослідження також стверджує (використовуючи відомі економічні моделі), що країна не досягла очікуваного ступеня диверсифікації, який міг бути після розпаду СРСР. Наприкінці 1990-х років рівень диверсифікації експорту (це менше стосується імпорту внаслідок закупівлі енергоносіїв з Росії та Туркменістану) був набагато вищим, та згідно з моделлю напрямів (patterns of destination) Ельборг-Войтек розрахував, що Україна, ймовірно, досягла б «правильних» пропорцій за умови частки Росії у 25–30 % та частки Європи – понад 50 %²¹. Водночас існують певні суперечності між цими фактами та оцінками в науковій літературі.

Іноземне інвестування, що критикується антиглобалістами за негативний вплив на країни третього світу, все-таки – дуже «цінний товар» для всіх посткомуністичних країн. Практично не буває візитів українських посадовців високого рівня до розвинутих країн, де не наголошувалося б на необхідності іноземних інвестицій в країну²². Однак такі заяви дають незначні результати (порівняно з іншими країнами в регіоні, особливо в Центральній Європі та країнах Балтії). Причини таких розбіжностей стали предметом дослідження деяких науковців, зокрема можна виділити роботи Манковської та Дін, а також Тіль²³. З приводу залучення інвестицій існує загальноприйнята думка, що інвесторів приваблюють три фактори: економічні

---

²⁰Oleh Havrylyshyn and Hassan Al-Atrash, «Geographic Diversification of Trade in Transitional Countries,» in *Balance of Payments, Exchange Rates and Competitiveness in Transition Economies*, eds. Mario Blejer and Marko Skreb (Boston: Klumer Academic Publishers, 1997).

²¹Karin Elborgh-Woytek, «Of Openness and Distance: Trade Developments in the Commonwealth of Independent States, 1993–2002», IMF Working Paper, WP/03/207, October 2003. Available at <http://imf.org/external/pubs/ft/wp/2003/wp03207.pdf>. Ті самі висновки можна знайти в загальнішому аналізі умов торгівлі всіх країн з перехідною економікою: Lucio Vinhas de Souza and A. Titchytskaya, «Trade Integration in Eastern Europe», Kiel Institute of World Economics, роботу не надруковано, 2004.

²²Та інколи в Канаді українській діаспорі дорікають у тому, що вона не робить достатньо для того, щоб переконати канадських бізнесменів та урядовців інвестувати в Україну.

²³Nadiya Mankovska and James W. Dean, «Relationship Between Foreign Trade Investment and Trade Flows in a Transition Economy: The Case of Ukraine,» in *Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe*, eds. Sveta T. Marinova and Marin A. Marinov (Aldershot, UK, and Burlington, VT: Ashgate, 2003) and Eva Thiel, «The Investment Environment in Russia and Ukraine: Common Weakness in the Institutional and Policy Framework», in *Fostering Sustainable Growth in Ukraine*, eds. Stephan von Cramon-Taubadel and Iryna Akimova (Heidelberg: Physica-Verlag, 2002).

реформи, особливо – прозоре регуляторне середовище та обмеження корупції; значні запаси нафти (в цій ситуації рівень корупції не відіграє значної ролі) та перспективи членства в ЄС²⁴.

І хоча причини залучення Україною надзвичайно низьких обсягів іноземних інвестицій зрозумілі, інші пов'язані питання заслуговують на додаткове вивчення. Зокрема Манковська та Дін визначили, що європейці переважно інвестують у харчову галузь, тоді як країни СНД (переважно Росія) – в основному в енергетичну²⁵. Навіть за таких умов обсяги інвестицій не можна оцінити повністю, оскільки великі обсяги російського та українського тіньового капіталу повертаються в країну з Кайманових островів та інших офшорних територій. Більше того, ступінь концентрації власності іноземним капіталом у ключових секторах промисловості та економічні і політичні наслідки цього також варті окремого вивчення.

Щодо міжнародних економічних організацій, Україна досить швидко стала членом Міжнародного валютного фонду (МВФ) та Світового банку: це питання не вирішувалося довго, як у випадку з іншими країнами з перехідною економікою. Однак позичання коштів у цих інститутах є темною справою, і взагалі варто розгляду в окремій дисертаційній роботі²⁶. Але навіть у такому разі важливість ЄС набагато перевищує роль цих організацій, особливо через те, що набуття членства в цій організації вимагатиме від України дотримання чітких правил лібералізації економіки та розбудови демократії²⁷. У науковій літературі жваво обговорюється питання кращого шляху: до Москви через Брюссель²⁸ чи (за Бойцуном) до Брюсселя через Моск-

²⁴ Ця остання позиція детально розглянута у публікації Олега Гаврилишина «The Impact of EU Enlargement on Countries Beyond the New Frontiers», in *Shaping the New Europe: Economic Policy Challenges of European Union Enlargement*, eds. Michael Landesmann and Dariusz Rosati (Houndsmills, UK, and New York: Palgrave Macmillan, 2004).

²⁵ Mankovska and Dean, «Relationship».

²⁶ Це також двояка праця: Пинзеник (2000) різко критикував МВФ не за те, що він занадто суворий до України у своїх вимогах, а за те, що він занадто м'яко ставиться до того, коли Україна не виконує вимог, таким чином заохочуючи затримку структурного реформування, яка, як він стверджує, призводить до зростання капіталістичних кланів. Час від часу таку саму критику висловлюють Гайдар та Федорів.

²⁷ Усупереч роботі автора в МВФ: Navrylyshyn, «Ukraine: Looking East, Looking West.»

²⁸ Це думка, яку поділяю я та багато інших авторів, які тут не зазначені.

ву²⁹. Другий напрям був обраний адміністрацією Кучми в останні роки його правління, і обґрунтовувалося це тим, що спроби інтегруватися на Захід, і зокрема в ЄС, протягом багатьох років виявилися невдалими.

Але не всі аналітики згодні з тим, що все так просто. Наприклад, Кузьо дає розумну помірковану інтерпретацію: в той час як ЄС у більшості випадків був «прохолодним» у відносинах з Україною, тут є і заслуга українських лідерів, оскільки їх політику в останні роки навряд чи можна назвати прозахідною³⁰. Більше того, обидві сторони мали тільки «віртуальну політику»...

ЄС ніколи не розробляв чіткої стратегії щодо України... [а] Україна підтримувала «європейську риторику»... проведенням політики, що руйнувала цю мету». Таку інтерпретацію твердо підтримує дослідник Щербак, який стверджує, що «ЄвроАтлантична стратегія... наштотувала на непослідовність деяких українських лідерів... з іншого боку, зневажливе ставлення деяких європейських лідерів... підштотувало до таких змін» українську владу³¹.

Публікацій про економічні наслідки членства в ЄС для нових членів та країн, що приєднуються, є досить багато. Для України найкориснішим був би аналіз науковців у галузі політичних наук щодо робочих процедур в ЄС, заходів з наближення членства в ЄС, а також кроків з боку європейських лідерів, які б підвищили мотивацію України для роботи в цьому напрямі. Водночас необхідно дати оцінку економічним наслідкам (зокрема зрушенням у торгівлі), як це зроблено у виданні за редакцією Бураковського та ін. стосовно вступу України до СОТ³². У цій книжці в окремому розділі Івантер та ін. застосовують стандартну емпіричну модель, проектуючи яку, можна побачити, якою буде російська торгівля після вступу в СОТ,

²⁹ Марко Бойкун. Україна та Європейська інтеграція // Журнал українських досліджень. – 2001. – 26: 1-2.

³⁰ Taras Kuzio, *EU and Ukraine: A Turning Point in 2004?*, The European Union Institute for Security Studies, Occasional Papers No. 47 (November 2003), Available at <http://www.iss-eu.org/occasion/occ47.pdf>. – на сайті <http://www.iss-eu.org/occasion/occ47.pdf>. Я погоджуюся з аналізом Кузьо.

³¹ Щербак Ю. Україна та Євро-Атлантична Співдружність: Тези до конф. «Україна та Євро-Атлантична Співдружність», Київ, 24 вересня 2004. Історички побачать відголоски одвічної війни між тими, хто бажає просуватися на захід, і тими, хто бажає йти на схід.

³² Ihor Burakovsky, Lars Handrich and Lutz Hoffmann, *Ukraine's WTO Accession: Challenge for Domestic Economic Reforms* (Heidelberg: Physica-Verlag, 2003).

та у іншому розділі Єременко та ін. використовують аналогічну методологію для України. Починаючи з часів створення Європейського співтовариства у 1960 році та з його розширенням унаслідок вступу Греції, Іспанії, Португалії та Центральної Європи, такий аналіз став об'єктом особливої уваги (та суспільного обговорення). Ці питання заслуговують розгляду в майбутніх дослідженнях.

Енергетичний сектор

Існує дві основні проблеми, що стосуються постачання енергоносіїв до України. Перша – спільна для всіх країн з перехідною економікою (і не буде розглядатися тут): надмірне використання енергії як промисловими підприємствами, так і приватними споживачами через використання застарілого обладнання, та ціни, значно нижчі за світові, у радянські часи. Оскільки для вирішення цього питання необхідними є раціоналізація ціноутворення та реструктуризація радянських підприємств, повільні темпи реформ та інвестування призвели до значного відставання у розв'язанні цієї проблеми.

Друга проблема – певною мірою характерна саме для України³³: практично цілковита залежність від Росії як єдиного постачальника нафти та газу, беручи до уваги той факт, що всі потоки енергоносіїв з Туркменістану повинні транспортуватися через територію Росії. Така ситуація надала Росії можливість диктату в переговорах стосовно цін та «безперервності» постачання. Спочатку було зрозуміло, що вирішення цього – у створенні альтернативних джерел постачання енергоносіїв. Однак детальніший огляд подій та факторів впливу свідчить про те, що навіть таким шляхом енергетичну залежність України не можна побороти³⁴. Насправді причини – не технічного характеру, враховуючи що альтернативний нафтопровід Одеса–Броди був спроектований вже давно і споруджений чотири роки тому, незважаючи на затримку в його будівництві. Навіть за цих умов нафта не постачається через цей нафтопровід. Що ще гірше, адміністрація Кучми вирішила

---

³³ Проблема відносно унікальна для України, тому що почасти вона властива і Молдові.

³⁴ Див. Додаток А.

не використовувати нафтопровід для транспортування нафти через Чорноморський нафтотермінал (з Каспійського моря) для відправки на північ, внутрішнього використання та транспортування в Польщу та Європу, а навпаки, вирішила використовувати його для транспортування російської нафти в південному напрямку згідно з домовленістю з Росією. Додаток А розкриває основні сили, що стояли за таким рішенням, зокрема внутрішні (які отримували прибутки від зв'язків з російськими суб'єктами), та вагання українського уряду в своїй східно-західній стратегії під керівництвом Кучми.

Приватизація та підприємницька діяльність

Приватизація має багато неекономічних наслідків. В Україні, як і в багатьох сусідніх державах, досвід приватизації був надзвичайно негативним унаслідок недостатньої прозорості, в результаті чого було здійснено тіншові угоди, і тому цей процес нелегко проаналізувати. Дослідник Пивоварський намагався провести таке дослідження та наголошував на проблемі непрозорості. Аналогічно Єхануров (який певний час був головою Фонду держмайна України), хоча і більш обережно, називає цю ж проблему³⁵. Навіть за таких умов більшість науковців наголошують на постприватизаційному періоді та намагаються з'ясувати, яким чином приватизація вплинула на діяльність підприємств (використовуючи бази даних сотень чи навіть тисяч підприємств і застосовуючи різноманітні статистичні методи, аби виявити цей вплив).

Загалом у науковій літературі з питань посткомуністичної приватизації є три положення, що заслуговують на увагу (хоча вони дещо дискусійні):

- приватизовані підприємства працюють краще, ніж державні, але не завжди набагато краще;
- серед приватизованих підприємств найефективнішими є малі та середні підприємства, особливо нові фірми;

³⁵ Alexander Pivovarsky, «Ownership Concentration and Performance in Ukraine's Privatized Enterprises,» *IMF Staff Papers* 50:1 (2003); Юрій Єхануров, «Прогрес приватизації,» в журналі *Економічні реформи в Україні: Незавершений план дій*, eds. Anders Åslund and Georges de Mènil (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2000).

• Більш ефективно приватизовані підприємства працюють у країнах Центральної Європи та Балтії, ніж в СНД, оскільки перші мають відкритіше та конкурентніше середовище за верховенства права.

Багато емпіричних досліджень про стан справ в Україні, зазначені в табл. 1, мають ті самі висновки, хоча в деяких – таких як зроблені Шнітцером та Андреевою, є визнання, що навіть серед приватизованих підприємств власники/менеджери поводять себе як за радянських часів, коли особисті зв'язки домінують у прийнятті рішень³⁶. Це відповідає висновкам інших науковців, що в країнах СНД ринковий клімат сприятливіший для великих підприємств, ніж для новостворених малих, і це дає новий напрям перспективних досліджень. І хоча навряд чи додаткові дослідження можуть різко змінити ці висновки, вони б могли пролити світло на проблему взаємозв'язку влади олігархічних структур та динамічності реформ.

Економічне зростання

Вже було зазначено, що Україна була фактично останньою з перехідних країн, яка поборолала спад ВВП: позитивні тенденції з'явилися лише 2000 року. Однак, починаючи з цього періоду темпи зростання були надзвичайно високими, в межах від 8 до 12 відсотків річних. Беручи до уваги той факт, що це сталося зовсім нещодавно, недивно, що наукова література майже повністю приділяє увагу більш ранньому періоду; досить незначна кількість останніх праць аналізує причини процесу поживлення економіки.

Наукова література майже однотайна стосовно причин падіння ВВП в Україні до 2000 року. У дослідженнях Світового банку, працях Дабровського, Меніла, Гаврилишина – в усіх цих дослідженнях зазначаються однакові фактори: надто запізнілі заходи із подолання інфляції та стабілізації валютного курсу; слабкий прогрес у так званій структурній перебудові та створенні прозорого ринкового середовища; непрозоре законодавство, зокрема економічне; незахищені права власності нових

³⁶ Adi Schnytzer and Tatiana Andreyeva «Company Performance in Ukraine: Is This a Market Economy?» *Economic Systems* 26 (2002).

приватних підприємств³⁷. Визнаючи ці пояснення, деякі урядовці та міжнародні радники також вказують на несприятливу історичну спадщину, таку, як надання пріоритету розвитку важкої промисловості та ВПК, залежність України від постачання з Росії енергоносіїв, що значно стримувало розвиток³⁸. Але як зазначалося в попередньому розділі, енергозалежність не була природною умовою після 1991 року: радше це був політичний вибір. Більше того, експорт металургійної та хімічної промисловості став пріоритетним джерелом зростання економіки України, і виникає справедливе запитання: як галузі, що були тягарем в останнє десятиріччя, несподівано стали прибутковими³⁹. Пов'язане з цим питання, яке часто просстежується в науковій літературі – загальний економічний занепад у 90-х роках із значним зростанням тіньової економіки. Наприклад, Мельота і Тиссенан аналізують, яким чином податкова політика загнала економічну діяльність у тіньовий сектор⁴⁰. Декілька ранніх досліджень Світового банку проаналізували в деталях обсяг, природу, еволюцію та причини виникнення тіньової економіки та найкращим поясненням цього явища визнали погану політику, а не криміналітет⁴¹.

Для цілей наукових досліджень 3–4 роки високих темпів зростання економіки України – недостатній пе-

³⁷ World Bank study (1999), Marek Dabrowski, «Is the Economic Growth in Ukraine Sustainable?», in *Fostering Sustainable Growth in Ukraine*, eds. Stephan von Cramon-Taubadel and Iryna Akimova (Heidelberg: Physica-Verlag, 2002); Georges de Mènil, «From Hyperinflation to Stagnation», *Russian and East European Finance and Trade* 36:1 (January-February 2000) or Oleh Havrylyshyn, «What Makes Ukraine Not Grow? Political Economic and Historical Factors that Hamper Economic Growth», in *Society in Transition: Social Change in Ukraine in Western Perspectives*, ed. Wsevolod W. Isajiw (Toronto: Canadian Scholars Press, 2003).

³⁸ Галчинський А., Геєць В., Кінах А. та Симоненко В. Інноваційна стратегія українських реформ. – К.: Знання України, 2002; Roman Shpek, «Priorities of Reform», *Russian and East European Finance and Trade* 36:1 (January-February 2000).

³⁹ Не вдаючись у занадто технічні питання, одну відповідь можна знайти в загальній літературі щодо перехідних економік. Наприклад, Науро Кампос та Фабріціо Корічеллі зазначають, що початкові історичні умови негативного плану могли стати на заваді зростанню в перші роки, але з часом їх значення різко зменшилося, та роль вмілої політики стимулювати реструктуризацію, перетворюючи з неефективних боргів в ефективні активи, стала домінуючою. Nauro Campos and Fabrizio Coricelli, «Growth in Transition», *Journal of Economic Literature* 40 (2002).

⁴⁰ Iryna Mel'ota and Ulrich Thiessen, «Fiscal and Regulatory Causes of Ukraine's Shadow Economy», in *Fostering Sustainable Growth in Ukraine*, eds. Stephan von Cramon-Taubadel and Iryna Akimova (Heidelberg: Physica-Verlag, 2002).

⁴¹ Дослідження Світового банку, проведені Kaufmann та Kaliberda (1996). Daniel Kaufmann and A. Kaliberda, «Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-Socialist Economics», World Bank Research Policy Paper No. 1691 (Washington, D.C.: World Bank, 1996).

ріод для ґрунтовних наукових досліджень і чітких висновків. Але обережні твердження поступово з'являються у нових дослідженнях. Наприклад, майже через рік від початку зростання Асланд зауважив, що відновлення української економіки сталося завдяки успішній політиці «жорсткого бюджету», запровадженій урядом Ющенка, особливо в енергетичному секторі (по суті, позбавляючи державної підтримки державні та приватні підприємства)⁴². Інші стверджують, що така політика стала катализатором і сигналом до дії для всіх економічних суб'єктів, що сприяло відновленню діяльності та виходу з тіні підприємств.

З другого боку, Дабровський із певними застереженнями робить висновок про те, що ефективна реструктуризація підприємств почалася вже наприкінці 1990-х років, та нагадує, що після спаду з плином часу зазвичай настає період піднесення⁴³. Він також згадує девальвацію гривні (одразу за девальвацією рубля після фінансової кризи в Росії 1998 року) як інший фактор, що спричинив економічне зростання в Україні. Більш зрозумілий аналіз цього аспекту був зроблений у дослідженні МВФ за редакцією Беренгаута та ін., яке, одночасно надаючи певну роль кожному з наведених вище чинників, наголошує на тому, що вплив різкої девальвації національної валюти міг спричинити експортний бум, який, у свою чергу, призвів до загального економічного зростання⁴⁴.

Ті самі фактори значною мірою притаманні економічному зростанню в регіоні, включаючи Україну, Росію, Казахстан та інші країни. І хоча нафта слугує популярним та простим поясненням економічного зростання Росії – те саме не можна з легкістю сказати про Україну та інші сім країн-імпортерів нафти з СНД. У зв'язку з цим нафта може слугувати наступним поясненням (фактором) зростання. Для імпортерів нафти, таких як Україна, підвищення вартості енергоносіїв, викликане підвищенням цін на нафту та міцний попит на імпорт енергоносіїв, призвів до значного зростання експортних доходів Росії, Казахстану, Азербайджану та Туркменистану, що сприяло їхньому зростанню.

---

⁴² Anders Åslund. «Ukraine's Return to Economic Growth», *Post-Soviet Geography and Economics* 42: 5 (2001).

⁴³ Дабровський. Економічне зростання в Україні стійке?

⁴⁴ Julian Berengaut et al, «An Interim Assessment of Ukrainian Output Development 2000–2001», IMF Working Paper 02/97 (Washington, D.C.: International Monetary Fund, 2002).

Водночас це пояснення не є повним, оскільки б у цьому разі темпи зростання української економіки були б нижчими за темпи зростання у експортерів нафти (хоча насправді зростання було таким самим, як і у країн-експортерів). Більше того, тоді як експорт України до країн-експортерів нафти зростав, її експорт в інших напрямках (Європа, Китай, Азія) зростав ще швидшими темпами⁴⁵. Зрозуміло, існують інші чинники, крім нафти, що пояснюють причини економічного зростання в Україні. Отже, залишається можливість детальнішого дослідження факторів зростання, з використанням, наприклад, сучасної методології виокремлення певних чинників. І насамкінець – це явище ще мають розкрити економісти в майбутніх дослідженнях.

Галузевий аналіз

Оскільки ця тема охоплює велике коло питань, у цій категорії будуть розглянуті лише ті, що мають зв'язок з попередніми шістьма темами. У зв'язку з цим два молоді дослідники в галузі політичних наук, які здійснюють дослідження по Україні, зробили глибокий і дискусійний аналіз зв'язків між державою, олігархами та «більш слабкими» членами суспільства. Вей, насамперед, показує в дослідженні, як неадекватні зміни в урядових структурах спровокували уповільнення економічних реформ, дозволивши опозиційним силам захопити ці структури. Парадоксально, але в іншій праці він стверджує, що інертність радянської соціальної системи в хаосі перших посткомуністичних років підтримувала тих, хто постраждав більшою мірою від спаду виробництва, за рахунок певного перерозподілу національного багатства⁴⁶. Аліна-Піасо зосереджується на приватизації землі, детально аналізуючи два регіони (один у Росії та один – в Україні) і робить висновок, що недостатність адміністративних змін на місцях призвела до того, що владні структури

⁴⁵ Katrin Elborgh-Woytek, «Of Openness and Distance: Trade Developments in the Commonwealth of Independent States, 1993–2002», IMF Working Paper, WP/03/207, October 2003. – на сайті <http://imf.org/external/pubs/ft/wp/2003/wp03207.pdf>.

⁴⁶ Lucan Alan Way, *Bureaucracy by Default: Preserving a Public Dimension of the State in Post-Soviet Ukraine*. Ph.D. Dissertation, University of California, Berkeley, 2001; Lucan Alan Way, «The Dilemmas of Reform in Weak States: The Case of Post-Soviet Fiscal Decentralization», *Politics and Society* 30:4 (December 2002).

(місцеві посадовці, голови колгоспів) узяли процес у свої руки і визначили, хто, де та скільки отримає землі і т. ін.⁴⁷. Оскільки стаття Пугачова та Ван Атта⁴⁸ розповідає аналогічну історію приватизації землі (де-юре), що мала де-факто незначний ефект, Аліна-Пісано йде далі та дещо в дусі Реддавея та Глінського чи Мотиля засуджує ці реформи як такі, оскільки вони походили з центру без використання по-рад тих, які знали природу сільськогосподарських проблем і потреб. І хоча така думка критикує радикальні реформи, вона все таки не суперечить теорії революційного розвитку, зокрема з огляду на те, що урядовці не втручалися у процеси на місцях (хоча знали, що відбувається), тобто, можливо, вони не мали серйозних намірів щодо реформування економіки. У зв'язку з цим виникає тема для постійного дослідження відносин між органами центральної та місцевої влади.

Сільськогосподарський сектор також було досліджено за допомогою використання математичного моделювання. Наприклад, Кобзев⁴⁹ аналізує потенціал раціональнішої регіональної спеціалізації та торгівлі соняшниками, а Куркалова та Каріквері⁵⁰ оцінюють, наскільки близько до оптимальної продуктивності наблизилось українське сільське господарство. Вони з певними застереженнями роблять висновок про те, що хоча ефективність у цілому поліпшилася, слід продовжувати цей процес. Хоча ці дослідження є невеликими, їх слід враховувати, оскільки ширша картина виникає в результаті багатьох невеликих досліджень. Як і попередні дослідження, ці два — є добрим початком для подальших досліджень.

Насамкінець, хоча і не в зовсім науковій, а радше у практичній публікації щодо успішного бізнесу,

---

⁴⁷ Jessica Allina-Pisano, *Soviet Men Into Peasants: Property Rights and Economy in the Black Earth, 1991-2000 (Russia, Ukraine)*, PhD Dissertation, Yale University, 2003.

⁴⁸ Микола Mykola Pugachov and Don Van Atta, «Reorganization of Agricultural Enterprises in Ukraine in 2000: A Research Note», *Post-Soviet Geography and Economics* 41:7 (2000).

⁴⁹ Alexander Kobzev, «A Regional Agricultural Trade Model For Wheat and Sunflower Seeds in Ukraine,» in *Fostering Sustainable Growth in Ukraine*, eds. Stephan von Cramon-Taubadel and Iryna Akimova (Heidelberg: Physica-Verlag, 2002).

⁵⁰ L. A. Kurkalova and A. Carriquiry, «Input and Output Oriented Technical Efficiency of Ukrainian Collective Farms, 1989-1992: Bayesian Analysis of a Stochastic Production Frontier Model,» *Journal of Productivity Analysis* 20:2 (2003): pp. 211-231.

представленій у бізнес-виданні, Каландритіс та ін.⁵¹ описують, яким чином у 1995 році в Транскарпатському регіоні відродилося виробництво одягу, тоді, як більшість інших підприємств продовжувала переживати спад, незважаючи на початок приватизації (5 з 14 досліджених підприємств були приватизовані) та незначні зміни в управлінні. Справді, більшість підприємств використовували колишню мережу контактів у рамках РЕВ (Ради економічної взаємодопомоги) для встановлення зв'язків з угорськими та словацькими підприємствами з виробництва одягу, що досягли успіхів у своїй реструктуризації. Так українські підприємства заклали дешевші субконтракти щодо певних видів продукції та несподіванно знайшли новий величезний ринок збуту для експорту продукції. Цей випадок ілюструє твердження, що навіть без приватизації та за використання старої системи радянського управління підприємства, яким було надано більше самостійності і які були змушені виживати за допомогою своїх власних сил, знайшли для вирішення цього питання нові шляхи. Це фактично нагадує досвід Польщі на початку 90-х років, коли загальну приватизацію було відстрочено, та оскільки державні підприємства стикнулися з політикою «жорсткого бюджету» і більше не могли сподіватися на підтримку держави, вони почали опікуватися питаннями поліпшення ефективності виробництва та пошуку нових ринків збуту. На жаль, у цих суто описових дослідженнях бракує аналізу та пояснень того, чому це сталося в окремо взятому секторі, а не в усіх галузях тощо.

Оцінка відповідності та якості літератури

В ієрархії економічних досліджень регіональні та країнові дослідження не мають такого рейтингу, як тематичні роботи (з питань міжнародної, фінансової, фіскальної політики тощо). У зв'язку з цим дуже приємно бачити високу якість економічної літератури щодо України з часів відновлення незалежності, яка цілком відповідає працям, присвяченим іншим країнам.

⁵¹ С. Kalantaridis, S. Slava and K. Sochka, «Globalization Processes in the Clothing Industry of Transcarpathia, Western Ukraine,» *Regional Studies* 37:2 (2003).

Суть такої роботи у визначенні кількох ключових питань досліджень: справді, питання, що розглядаються в працях, зазначених в перших шести темах табл. 1, є важливими та цікавими не лише для українців. Крім того, за винятком специфічного енергетичного питання, теми цих робіт відповідають напрямам загальних економічних досліджень проблем перехідного періоду. Проте проблема енергетичної залежності, без сумніву, заслуговує ґрунтовних досліджень. Усупереч оптимістичним заявам, що Україна має унікальне місцезнаходження на перехресті міжнародних шляхів, важливішим для держави, як і для більшості пострадянських країн, є вирішення питань неефективної промисловості та розбудови державних установ, проведення економічних реформ (як було зазначено в попередньому розділі). Водночас така значна енергетична залежність є порівняно винятковою, унікальною проблемою української економіки. Повне охоплення всіх тем у дослідженій літературі свідчить про те, що вибір тем дослідження науковцями є найбільш адекватним.

Якість досліджень відповідає високим вимогам економічної наукової літератури, присвяченої вивченню регіонів та країн. Основні праці про стан української економіки не є суто описовими чи непослідовними презентаціями подій, що відбувалися: як мінімум, автори намагаються проаналізувати причини цих подій. Використовується аналітичний підхід, що починається з розгляду основних відомих теорій та гіпотез, моделювання української ситуації (оскільки вона може відрізнятися від теоретичних випадків) та намагання оцінити, що було зроблено правильно, а що — хибно, та визначення можливих наслідків. За прийнятою практикою проведення досліджень у галузі економіки ті автори, які прагнуть кар'єрного зростання, намагаються формалізувати теоретичні положення власних досліджень у математичну модель та де можливо, застосовують статистичні економетричні методи для перевірки гіпотез, отриманих з цих моделей. Насправді, враховуючи, що суто теоретична робота зазвичай не стосується досліджень країн, добірка наукових робіт вражає кількістю передових статей. Наприклад, модель теорії ігор Щербакова, яка показує, як початкові умови та часткові реформи можна поєднати аби нав'язати політику підтримки великих фірм, що може гальмувати ефективні зрушення в еко-

номіці країни⁵²; подальший розвиток теорії стандартних моделей ефективності продукції Куркалова та Каррікрі для аналізу продуктивності сільськогосподарського сектору⁵³; Мертена і Демчука з їх сучасною моделлю оптимізації боргів підприємств⁵⁴.

Зрештою, не викликає питань факт стрімкого розвитку наукової літератури про Україну. Якщо література до 1995 року (не представлена тут) мала більш описовий характер, нині праці стають дедалі ґрунтовнішими, повноціннішими аналітичними дослідженнями. Починаючи з 2000 року, з'являється все більше якісних публікацій, що містять кількісний аналіз, а також теоретичних праць. Хоча важко точно визначити, хто є цими науковцями, здається, що більшість з них — це молоді українські дослідники, які нещодавно завершили навчання в європейських чи північноамериканських університетах⁵⁵. Такий висновок є важливим з погляду перспектив майбутніх економічних досліджень стану справ в Україні.

Перспективи майбутніх досліджень

Щоб визначити майбутні напрями досліджень української економіки, корисно розглянути три питання: чи збережеться такий інтерес до України (та хто ці зацікавлені науковці)? Які теми найімовірніше цікавитимуть їх? Які саме майбутні дослідження заслуговують певного стимулювання?

Цікавість до України та науковці

Кілька факторів свідчать про збереження чи навіть зростання зацікавленості в Україні як об'єкті досліджень (усі — викликані інтересом різних установ та організацій до цієї теми).

Перший чинник впливає з раніше зробленого висновку про те, що половина чи більше науковців, які пишуть про Україну з 1995 року, є неукраїнцями. Як вже

⁵² Scherbakov, «A Restructuring Trap in Transition Economies.»

⁵³ Kurkalova and Carriquiry, «Input and Output Oriented Technical Efficiency of Ukrainian Collective Farms.»

⁵⁴ Mertens, A. and O. Demchuk «Debt Financing and Ukrainian Reality,» *Visnyk Ekonomika [Economic Bulletin]* No. 47 (2001).

⁵⁵ Часто трапляється так, що один з авторів більш старший дослідник, відомий в своїй сфері діяльності, в той час як інші нові — слов'янські імена. Це інколи підтверджується існуванням кандидатських дисертацій, написаних такими авторами в університеті.

зазначалося, це – і досвідчені науковці, можливо, більше європейських, ніж північноамериканських, та велика кількість молодих науковців, які нещодавно отримали ступінь кандидатів наук. І хоча багато з них більше працює над загальними питаннями економічної трансформації і вони з часом можуть перейти до дослідження інших країн та тем, однаково можна вважати, що їм на зміну прийдуть інші, принаймні молоді науковці, які вступили до аспірантури та починають свої дослідження. Можна очікувати, що ці молоді науковці продовжуватимуть працювати у колі цих зацікавлень протягом десятиліття чи більше: мало хто з науковців може протистояти спокусі не залишати тему, яку вони знають найкраще.

Відносно важливість України з погляду загального вивчення питань трансформації можна побачити ось у чому. Журнал порівняльної економіки (*The Journal of Comparative Economics*) – один з 4–5 найбільш рейтингових журналів з питань трансформації, проводить симпозіум на тему монетарної політики в регіоні. У статтях має зосереджуватися увага на одній державі чи порівнюватися дві-три країни. Росія фігурує в семи статтях, Україна в чотирьох та всі інші країни разом в чотирьох. Недивно, що Росія домінує, але позиція України не є пропорційною⁵⁶, що чітко вказує на те, що вона залишатиметься у полі ретельних досліджень у найближчому майбутньому. Той факт, що лише дуже мала частина цих науковців не є «україністами», має менше значення для економічної науки, ніж, імовірно, в інших дисциплінах, оскільки тут немає такої вузької та майже незмінної з роками спеціалізації. В цілому Україна як об'єкт дослідження вивчається в економічній науці завдяки: кафедрам, що навіть за умов широкого регіонального спрямування, сьогодні незмінно вивчають Україну, курсам з української економіки, інтересу провідних науковців, постійному потоку молодих науковців з України та їх прагненню до професійного зростання, а також завдяки створенню обширних баз даних (і не лише з економічних питань, зокрема щодо діяльності підприємств), що дають науковцям, які намагаються отримати ступінь кандидата наук чи підви-

---

⁵⁶ Особисті зв'язки з редактором, професор Лучіо Вінхас де Соуза, Кільський Інститут світової економіки.

щення по роботі, безцінне джерело інформації для подальших досліджень.

Друга форма інституціоналізації досліджень стосується молодих науковців з України (чисельність яких зростає), які отримали знання та визнані в рамках неокласичної економічної парадигми Заходу. І хоча можна посперечатися, яка парадигма є кращою, важко не погодитися з тим, що парадигма, що є найбільш прийнятною в світі, забезпечує більше можливостей для визнання на міжнародній арені, особливо через те, що в економіці навіть неангломовні школи дедалі більшою мірою друкуються англійською мовою⁵⁷. Не всі ці молоді науковці проводять дослідження України і не всі вони, які проводили такі дослідження, робитимуть це і надалі. Але поява такого пласту науковців, враховуючи вибір та зміну економічної спеціалізації відповідно до їхнього кар'єрного зростання, передбачає проведення постійних ґрунтовних наукових досліджень України.

Третя форма інституціоналізації досліджень випливає з діяльності національних та міжнародних міжурядових організацій. Деякі з них, такі, як Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) та Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй, мають специфічні обов'язки щодо охоплення всіх країн та витрачають певну частину своїх ресурсів на аналітичну роботу, яка відповідає дослідженням, що їх зазвичай проводять в університетах, і саме науковці на контрактній основі часто виконують таку роботу. Національні органи (агентства з міжнародних справ, допомоги та розвитку) також мають департаменти, відділи, людей, які вивчають Україну та інші країни пропорційно їх розміру та ступеню важливості. І хоча така пропорція може змінюватися, дослідження щодо України проводимуться і надалі, доки вона залишатиметься суверенною державою, незважаючи на те, чи є вона більш чи менш демократичною, або більш чи менш зорієнтованою на Захід.

Згідно з теоретичною економічною моделлю інтересів, що пояснює прагнення захопити у свої руки процес при-

⁵⁷ Я зустрічався з багатьма українськими науковцями, які отримували ступінь кандидата наук у Франції чи Німеччині. За поодинокими винятками (коли деякі випускники писали свої дисертації французькою) більшість їхніх досліджень проведено та випущено англійською мовою.

йняття рішень з метою гарантування власної безпеки, існує значний інтерес щодо дослідження України у науковому чи принаймні аналітичному форматі як в університетських, так і урядових органах⁵⁸. Так само, як олігархи з Росії українські олігархи (які хоча і менш багаті, але також мають відповідні інтереси) будуть, подібно до держслужбовців напередодні III тисячоліття, забезпечувати підтримку продовження досліджень України, в тому числі і з економічних питань.

Імовірні теми досліджень

По-перше, важливо визначити, які науковці та організації найшвидше виявлять бажання досліджувати українську економіку. У відповідності до моделі інтересів, розглянутої в попередньому розділі, можна очікувати, що на обрання теми майбутніх досліджень впливатиме наявність інформації для аналізу та придатність методологій для порівнянь і досліджень з цієї дисципліни. Можна очікувати багато досліджень специфічних секторів економіки, таких, як сільське господарство, промисловість чи окремі галузі промисловості, та постприватизаційного періоду. Кількість монографій імовірно залишиться незначною: лише одна з розглянутих датована після 2000 року і навіть за таких умов охоплює менший, ніж десятиріччя, період. Схоже, з часом, з появою нових тенденцій та інформації, з'явиться низка нових монографій.

З наведених раніше аргументів випливає, що питання енергетичної залежності є досить добре вивченим. Навпаки, динаміка розвитку олігархічних структур та їх роль у майбутньому таких економік залишається малодослідженою. Однак, оскільки дані для емпіричного аналізу цього питання важко віднайти, ймовірно, буде менше кількісних досліджень цього питання з боку визнаних науковців. Міжнародна диверсифікація як тема дослідження залежатиме значною мірою від розвитку подій після президентських виборів 2004 року. Насамкінець, результатом досить несподіваного зростання з 2000 року є намагання пояснити таку ситуацію — завдання, що викликає великий інтерес економістів —

---

⁵⁸ Враховуючи, що я працював в обох структурах, я можу дозволити собі таку оцінку.

фахівців як з питань процесів трансформацій, так і тривалого зростання. У цьому контексті Україна, як і інші країни СНД, у фазі зростання являє собою надзвичайно цікаве поле для досліджень.

Стимулювання майбутніх досліджень

Нарешті, розглянемо питання, які теми досліджень викликатимуть найбільший інтерес та заохочення з боку різних наукових і політичних організацій. Нижче наведено перелік питань майбутніх досліджень і конкретні рекомендації з цього приводу, зокрема можливі теми для докторських дисертацій.

1. Через рік чи трохи більше часу дослідники матимуть інформацію про події останніх 15 років, що є достатнім для нових досліджень з цієї проблематики. Усі, крім однієї з 9 монографій, згаданих у цій статті, були опубліковані між 1994 та 1999 роками, охоплюючи щонайбільше 5–6 років інформації з часів набуття незалежності. Тож мине не лише більше часу, що дозволить зробити глибший аналіз, але й сама природа трансформацій буде іншою: всі ці економіки зазнали кризи в останні 5 років і пізніше відроджувалися різними темпами. У випадку України криза тривала майже десятиріччя; тому навіть останні дослідження практично не охоплювали питань відновлення зростання. За п'ятнадцять років незалежності буде пройдено повніший економічний цикл.

2. Хоча в більш загальній літературі суперечки між прихильниками теорії революційного розвитку та теорії еволюційного розвитку (гредюкалістами) є темою минулого та певною мірою безрезультатною, для України та деяких інших країн з перехідною економікою це питання залишається актуальним, оскільки реформи ще не завершено та, що гірше, значний тиск олігархів на політику викликає пов'язане з цим питання, як розвиватимуться справи в майбутньому. Докладніший історичний огляд проведення реформ в Україні повинен відповісти на питання, наскільки економіка України постраждала від занадто інтенсивних чи навпаки недостатньо швидких реформ.

3. Також існує значна потреба у проведенні докладнішого монографічного дослідження процесу розвитку олігархічних структур в Україні, порівняно з тим, як ця тема

вивчається в Росії⁵⁹. Невеликі статті про Україну, як, наприклад, стаття Пуглісі, забезпечують добру основу для поглибленіших досліджень. Навіть якщо українські олігархи будуть витіснені через кілька років – що, на мою думку, малоймовірно, оскільки навіть «Тедді Рузвельт» в Україні зустрів би жорсткий опір, – це однаково буде надзвичайно цікавою темою для дослідження. Навіть якщо, навпаки, сила олігархічних структур зросте, так само важливо буде дослідити уроки минулого, аби знати, чого очікувати в майбутньому.

4. Тема міжнародної диверсифікації економічної діяльності, можливо, не потребує подальшого дослідження. Однак, якщо після президентських виборів 2004 року Україна матиме серйозні наміри щодо вступу до СОТ та ЄС, виникне потреба у додаткових дослідженнях з використанням економетричних моделей наслідків членства в цих організаціях (порівняно з відсутністю такого членства), як це було зроблено щодо країн Центральної Європи та Росії стосовно вступу до СОТ.

5. Аналогічно, політика, спрямована на зменшення енергетичної залежності України, дістала достатнє висвітлення у наукових дослідженнях. Подолання повної залежності від Росії дало б значні економічні переваги, але, зрозуміло, що цього досі не трапилося не через ігнорування цього питання політичними діячами, а скоріше через успішне лобювання інтересів тими (внутрішніми силами в країні), що отримували значні прибутки від такої залежності. Тут набагато більша потреба у проведенні симпозіумів для ознайомлення політичних діячів з результатами наукових досліджень.

6. Багато досліджень було проведено щодо діяльності українських підприємств після приватизації, і, як зазначено раніше, оскільки з'являється інформація, ця тема стає відкритішою для наукових досліджень. У цій сфері буде здійснено ще чимало досліджень. Можливо, це допоможе академічному зростанню молодих науковців, але

---

⁵⁹ Книга Реддавей та Глинського (Reddaway and Glinski's, *The Tragedy of Russia's Reform*) – це один з прикладів. Кілька журнальних статей зробили те саме та нещодавно Світовий банк звітував про результати дворічного дослідження з проблематики концентрації власності в руках 20 основних «олігархів» Росії. Тут не має значення, чи Реддавей та Глинські прагнули довести, що шокова терапія стала причиною виникнення такої ситуації, чи, навпаки, як зазначено Світовим банком, кризова економічна ситуація стала наслідком повільності в реформах. Усі ці дослідження є дуже корисними та показовими.

малоймовірно, що це приведе до радикально нових відкриттів.

7. Однією з тем, яка може бути вартою підтримки, є питання приватизації землі. Ця тема є досить новою та потребує продовження досліджень і деталізації, особливо після значної інституційної зміни — дозволу отримувати позики та іпотечні кредити під заставу землі.

8. Хвиля економічного зростання в останні роки тільки-но почала вивчатися економістами і являє собою важливе завдання для дослідників. Даних більше ніж достатньо, а висновки досить чіткі: досвід країн до 2000 року свідчить про те, що ті з них, які досягли більшого прогресу в проведенні ринкових реформ, розвиваються краще. Центральна Європа набагато попереду України та інших країн в запровадженні таких реформ, але з 2000 року все ж таки ситуація в державах Центральної Європи погіршувалася, тоді як багато країн СНД значно підняли темпи розвитку. Це потребує подальших досліджень, і їх підтримка буде доброю інвестицією.

9. Питання адміністративної реформи та її зв'язку з економічними реформами залишається не зовсім дослідженим за винятком деяких висококласних робіт (наприклад, роботи Кравчука, Петрі та Таубера, Вея). Багато робіт такого роду заслуговують на увагу.

10. Незважаючи на велику кількість робіт, що використовують математичні моделі (досить непослідовно), незначна кількість суто теоретичних досліджень з Україною як прикладом будуть добрим об'єктом для вкладання коштів. По-перше, без теоретичних досліджень немає прогресу знань і, по-друге, підтримка українців з України з метою продовження вивчення моделей теорій ігор, розглянутих раніше, сприятиме зацікавленню науковців Україною⁶⁰.

Додаток А

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД
ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНІ

Підготовлено
Наталією Інгрід Гаврилишиною

⁶⁰ Молоді українські науковці (з України) можуть мати переваги в економічній науці, завдяки значній увазі, яку вони приділяють математичним моделям, та завдяки їх надзвичайно високій підготовці в галузі математики.

Низькі ціни на енергоносії, інколи настільки низькі, що складали одну сімнадцяту частку від світових цін⁶¹ та неощадливе споживання були основними характерними рисами системи централізованого планування колишнього Радянського Союзу. Такий же характер процесу мав місце і після 1991 року, коли споживання електроенергії на душу населення в Україні в 1996 році перевищувало рівень цього показника для країн Західної Європи на 40 відсотків⁶². Застаріле виробниче обладнання, енергомісткі технологічні лінії виробничого процесу та складання значно сприяли підвищенню індексу споживання енергії на одиницю виробленої продукції, який у 3–4 рази перевищував рівень у Західній Європі.

Значні запаси нафти та газу України в шельфі Чорного та Азовського морів використовуються не повністю: тільки 13 відсотків нафти та 17 відсотків газу видобувається в межах країни; виробництво нафти й газу різко знизилось протягом останніх 20 років – на одну третину порівняно з найвищим рівнем виробництва, досягнутим у 1975 році. На сьогодні Україна задовольняє приблизно 70 відсотків загального обсягу внутрішніх потреб сировини за рахунок постачання з Росії, яка транспортує газ до Європи через 2 основні газопроводи, що перетинають територію України: систему Союз, яка транспортує газ з Уральського регіону; та систему Уренгой–Ужгород («Дружба»), яка транспортує газ із Сибіру (нафтопровід «Дружба» має дві магістралі, одна пролягає через Україну, друга, північна, через Білорусь).

Беручи до уваги те, що російський енергетичний комплекс отримує більшість доходів у твердій валюті від експорту в Європу (приблизно 100 відсотків експорту газу та 85 відсотків загального експорту енергоносіїв припадає на Європу), питання транспортування газу та нафти в основному з Сибірських родовищ є дуже важливим, оскільки через територію України проходить близько 95 відсотків російського експорту енергоносіїв.

---

⁶¹ Oles M. Smolansky, «Ukraine's Quest For Independence: The Fuel Factor,» *Europe-Asia Studies* 47:1 (1995).

⁶² Margarita M. Balmaceda, «Gas, Oil and the Linkages Between Domestic and Foreign Policies: The Case of Ukraine,» *Europe-Asia Studies* 50:2 (March 1998).

Однак нинішні трубопроводи та транспортні коридори не лише не забезпечують належних доходів для України, а й стали фізичною та географічною демонстрацією власної енергетичної залежності від імпорту енергоносіїв у традиційного постачальника – Росії⁶³. Більше того, неможливість визначити свої національні інтереси на додаток до прийняття непослідовних та суперечливих рішень на державному рівні завадили Україні зробити рішучі кроки у напрямі диверсифікації джерел енергоносіїв. Було зроблено кілька спроб у цьому напрямі, які не дали позитивного ефекту взагалі або мали дуже незначні результати. Варто згадати лише (із зазначенням деяких труднощів): подальший розвиток нарощування обсягів виробництва ядерної енергії (досить непопулярне рішення після аварії на Чорнобильській атомній станції в 1986 році); пошук нових постачальників у Туркменістані, Ірані та Болгарії (неузгодженість щодо цін, часу постачання, засобів розрахунку); розробка власних українських газових родовищ у Чорноморському шельфі (недостатньо прозоре законодавство, неможливість створити сприятливий клімат для іноземних інвесторів).

Тож оскільки Росія залишилася єдиним постачальником енергоносіїв на ринок України, вона могла встановлювати монополні ціни на газ і нафту, що експортуються в Україну. Згідно з домовленістю 1993 року, ціни на газ, що постачався в Україну Газпромом, було встановлено на рівні 80 доларів США за 1000 кубічних метрів – набагато вище за ціни, встановлені для інших Центрально- та Східноєвропейських країн (не беручи до уваги плату за транзит через територію України). Для порівняння, ціни, встановлені в 1995 році на російський газ (включаючи плату за транзит) для Італії, Франції, Німеччини та Чехословаччини, становили, відповідно \$68,4; \$69,4; \$70,9 та \$77,2 за 1000 кубічних метрів⁶⁴.

Більшість боргів України за енергоносії перед Росією припадає на період 1992–1994 років, коли уряд, заклопотаний встановленням символів незале-

⁶³ Smolansky, «Ukraine's Quest For Independence.»

⁶⁴ Margarita M. Balmaceda, *On the Edge: Ukrainian – Central European – Russian Security Triangle* (Budapest: Central European University Press, 2000).

жності, не мав ще добре визначеної економічної політики перед тим як розпочати поділ енергетичного бізнесу між приватними компаніями, що викликало, між іншим, появу багатьох питань щодо національних фаворитів, кланових преференцій та незаконних методів приватизації. Як наслідок, виникли нові великі борги після того, як уряд почав упроваджувати політику дешевого імпортного палива та забезпечувати «державні гарантії» деяким приватним компаніям для таких закупівель. Більшість із компаній, створених у 1992–1994 роках, пізніше припинила свою діяльність, залишивши несплачені борги державі, тоді як приватні власники отримали величезні прибутки на різниці між закупівельною ціною та ціною реалізації. Станом на січень 1997 року заборгованість України перед Росією та Туркменістаном за енергоносії становила \$4,205 млрд доларів США.

Неспроможна заплатити свої борги Росії в твердій валюті, Україна піддавалася значному політичному тиску в таких питаннях, як розподіл Чорноморського флоту, політичного статусу Севастополя, умов ядерного роззброєння, вступу до НАТО та ЄС тощо. Питання заборгованості України перед Росією було врегульоване шляхом обміну боргів на власність, результатом чого стало те, що Київ віддав державні активи стратегічного значення. Ця ідея була втілена в життя з різним рівнем успішності під час приватизації української енергетичної інфраструктури, яка дозволила російським компаніям та спільним підприємствам отримати значну частку власності (наприклад, Лисичанський нафтопереробний завод, Харцизький трубний завод), велися переговори щодо лізингу підземних резервуарів та частин нафтопроводів тощо.

Результатом непрофесійної стратегії переговорів з таких важливих питань, як економічна залежність та монопольного становища Росії стали домовленості з РФ на несприятливих для України умовах, а також встановлення «подвійних стандартів» у ціноутворенні. Наприклад, до 1996 року нафта постачалась в Україну за світовими цінами, але плата за транзит була нижча за рівень світових цін і визначалася двосторонніми угодами. Однак коли щорічна плата за транзит газу була підвищена Україною до 60 мільйонів доларів США,

Росія відреагувала побудовою альтернативної магістралі в обхід Одеси через Суходольно-Радіоновський шлях: цей маршрут діє з 2001 року⁶⁵. Варто нагадати, що домовленості з російськими енергопостачальниками не завжди укладалися на державному рівні, а мали напівприватний-напівдержавний характер на рівні дилерів. Наприклад, під час переговорів з компанією «Лукойл», яка після виграшу тендеру зацікавилася приватизацією Лисичанського нафтопереробного заводу і налягала на тому, що контрольний пакет акцій не може належати державі і що компанія повинна бути серед основних акціонерів.

Перерозподіл ринку газу в Україні почався в 1996 році, коли уряд припинив централізований імпорту цього енергоносія для промислових підприємств, імпортуючи його лише для приватних споживачів та державних організацій. У рамках цього процесу вісім незалежних оптових імпортерів отримали монополієне право на закупівлю газу з Росії та Туркменістану та укладання бартерних контрактів із заводами в цих регіонах (пізніше кількість таких ліцензованих компаній скоротилася до двох). Різні компанії отримали значні прибутки від транспортування та розподілу енергії. Згідно з *Нью-Йорк Таймс*

(9 квітня 1997), Павло Лазаренко, який одночасно був головою Єдиних енергетичних систем (ЄЕС), особисто отримав \$200 мільйонів чистого прибутку за рік завдяки укладеним угодам у газовому та нафтовому секторі. Після того, як Лазаренко став Прем'єр-міністром, Юлія Тимошенко очолила ЄЕС.

Квазіфіскальна діяльність (КВА) відіграла важливу роль у згаданих вище процесах. КВА – це широка концепція забезпечення державної підтримки більше у вигляді опосередкованих, ніж прямих субсидій, згідно з якою товари було дозволено покупати за нижчими, ніж ринкові, цінами або ж нагромаджувати борги до цілковитого банкрутства, після чого борги приватних компаній нагромаджувалися в Держбюджеті. Згідно з дослідженням МВФ, квазіфіскальна діяльність в енергетичному

⁶⁵ Juhani Laurila, «Transit Transport Between the European Union and Russia in Light of Russian Geopolitics and Economics,» *Emerging Markets Finance and Trade* 39:5 (September-October 2003).

секторі України сконцентрована на газі й електроенергії та становить кілька відсотків ВВП і вимірюється мільярдами доларів. Такі суми різноманітними шляхами спрямовувалися в розпорядження приватних компаній.⁶⁶ Підрахунок квазіфіскальної діяльності енергетичного сектору ЄЕС базується на методології врахування споживчих цін чи собівартості для визначення ставки прибутку та обсягів споживання (концепція кінцевого продукту). Квазіфінансова діяльність в енергетичному секторі стосувалася хибного ціноутворення, нагромадження боргів та наднормативних втрат, а також крадіжок. У 1999 та 2000 роках використовувалися в українському газовому секторі такі види цін: аукціонні, контрактні і ціни, встановлені урядом. Хибне ціноутворення стосувалося місцевих адміністрацій, які постачали газ приватним споживачам – кінцевим бенефіціарам непрямого субсидіювання. Найбільшими джерелами фінансування квазіфінансової діяльності енергетичного сектору були: використання так званого транзитного газу, яким Нафтогаз забезпечував приватних споживачів, заборгованість з розрахунків за газ перед Росією, несплата податків компаніями енергетичного сектору, неналежне забезпечення та неналежне інвестування в акціонерний капітал у цьому секторі.

Рекомендації щодо зменшення чи припинення квазіфінансової діяльності включають: підвищення цін на енергоносії до рівня світових цін, скасування преференційних тарифів чи забезпечення безплатними послугами певних груп споживачів, скасування непрямих субсидій підприємствам, припинення урядових гарантій для підприємств енергетичного сектору, посилення забезпечення гарантій винятково для споживачів з низьким рівнем доходів, які не можуть дозволити собі купувати електроенергію за повними цінами. Необхідно докласти чималих зусиль, аби провести детальний фінансовий аналіз квазіфінансової діяльності енергетичного сектору, зокрема через поширення даних та реформування у напрямі

---

⁶⁶ Martin Petri and Günter Taube, «Fiscal Policy Beyond the Budget: Quasi-Fiscal Activities in the Energy Sector of the Former Soviet Union,» *Emerging Markets Finance and Trade* 39:1 (2003).

більшій фінансовій прозорості та підзвітності. Останні звіти МВФ засвідчують, що за уряду Ющенка ситуація значно поліпшилася, в тому числі значно скоротилася квазіфінансова діяльність в енергетичному секторі – питання, за яке відповідальною в той час була міністр енергетики Юлія Тимошенко. Цей процес не дістав продовження після того, як Ющенко та Тимошенко залишили уряд.

Нещодавні дебати про нафтогін Одеса–Броди, який спочатку було спроектовано як альтернативний засіб зменшення залежності від російської нафти і який не використовується з часу його завершення у 2001 році, продовжують демонструвати неузгодженість та нерішучість дій української влади. Після довгих дискусій у лютому 2004 року влада прийняла рішення транспортувати Каспійську сиру нафту до Польщі та, можливо, Німеччини з Одеси до Бродів з перекачкою нафти на північ, як це спочатку і передбачалося. Проте у вересні 2004 року українські представники ухвалили рішення про реверсний транзит нафти в південному напрямку від Бродів до Одеси, забезпечуючи ще один вихід для російської нафти в Західну Європу через український чорноморський портовий термінал.

Ці східно-західні коливання політичного компасу екстраполюються на південно-північні коливання транзиту нафти та зменшують шанси України на подолання залежності від Росії. У численних дебатах, що «підживлювалися» проросійським лобі, ідея різностороннього розвитку імпортування Україною енергії розвіялася подібно до диму, залишивши проблемі енергетичної залежності України від Росії статус кво. Ці обставини стисло висвітлені у промові українського діяча Юрія Щербака: «Сумна історія з трубопроводом Одеса – Броди, яка через зусилля російських і українських «братів», перевернула трубопровід Одеса – Броди, стала пародією на енергетичну незалежність України».

Українську енергетичну проблему було відображено в багатьох наукових дослідженнях, як політичних, так і економічних. Це пояснює стан української економічної політики, ілюструючи нерішучість політичної еліти щодо проведення повномасштабної економічної реформи, опір реструктуризації економіки з боку основних стейкхолдерів та спроби лобіювання

подовження їхніх привілеїв за рахунок державного бюджету. Загальнонаціональні інтереси України підбиваються суперечливими інтересами різних кланів та груп, деякі з яких, наприклад «бізнесмени-законодавці» мають депутатську недоторканність і лобіюють інтереси політичної та економічної «еліти» в Україні.

За понад десять років незалежності Україна не розв'язала енергетичну проблему, залишаючись де-факто залежною від постачання енергоносіїв з Росії. Дослідження з політичної економії дають змогу зробити чіткі висновки про неадекватну державну політику в енергетичному секторі. З погляду науки немає великої кількості нових питань, які варто було б проаналізувати. Насамперед, необхідна політична воля для виконання рекомендацій щодо проведення економічної політики, які включають підвищення цін на електроенергію, усунення преференційних тарифів чи надання безоплатних послуг для окремих груп споживачів разом з посиленням безпеки, і що найбільш важливо, усунення квазіфінансової діяльності, що годує олігархів. Натомість політична еліта до 2005 року не виявила готовності звернути увагу на розв'язання даної проблеми, і історія про те, як влада може вирішити це завдання, ще має бути написана.

Література

Akimova, Iryna. «Performance of Small and Medium Sized Manufacturing Firms in Ukraine: Does the Quality of Governance Matter?» In *Fostering Sustainable Growth in Ukraine*. Edited by Stephan von Cramon-Taubadel and Iryna Akimova. Heidelberg: Physica-Verlag, 2002. Pp. 160–172.

Akimova, I. and G. Schwodiauer. «Restructuring Ukrainian Enterprises After Privatization: Does Ownership Matter?» *Atlantic Economic Journal* 28:1 (March 2000): pp. 48–59.

_____. «Ownership Structure, Corporate Governance, and Enterprise Performance: Empirical Results for Ukraine.» *International Advances in Economic Research* 10:1 (February 2004): pp. 28–42.

Allina-Pisano, Jessica. *Soviet Men Into Peasants: Property Rights and Economy in the Black Earth, 1991–2000 (Russia, Ukraine)*. PhD Dissertation, Yale University, 2003.

- Áslund, Anders. «Ukraine's Return to Economic Growth.» *Post-Soviet Geography and Economics* 42:5 (July–August 2001): pp. 313–328.
- _____. «Left Behind.» *The National Interest* (Fall 2003): pp. 107–116.
- Balmaceda, Margarita M. «Gas, Oil and the Linkages Between Domestic and Foreign Policies: The Case of Ukraine.» *Europe-Asia Studies* 50:2 (March 1998): pp. 257–286.
- _____. *On the Edge: Ukrainian – Central European – Russian Security Triangle*. Budapest: Central European University Press, 2000.
- Banaian, King. *The Ukrainian Economy Since Independence*. Cheltenham, UK: Elgan, 1999.
- _____. «The Economy of Ukraine After Ten Years: The Connection Between Delayed Economic Reforms and External Assistance.» *Journal of Ukrainian Studies* 26:1-2 (2001): pp. 75–92.
- Bandera, Volodymyr N. «Formation of a Market-Oriented Social Economy of Ukraine.» In *Society in Transition: Social Change in Ukraine in Western Perspectives*. Edited by Wsevolod W. Isajiw. Toronto: Canadian Scholars' Press, 2003. Pp. 53–78.
- Berengaut, Julian et al. «An Interim Assessment of Ukrainian Output Development 2000–2001.» IMF Working Paper 02/97. Washington, D.C.: International Monetary Fund, 2002.
- Bojcun, Marko. «Ukraine and European Integration.» *Journal of Ukrainian Studies* 26:1-2 (2001): pp. 271–286.
- Brown, J. David and John S. Earle. «Economic Reforms and Productivity-Enhancing Reallocation in the Post-Soviet Transition.» W. E. Upjohn Institute for Employment Research, Staff Working Papers 04-98 (2004).
- Burakovsky, Ihor, Lars Handrich and Lutz Hoffmann. *Ukraine's WTO Accession: Challenge for Domestic Economic Reforms*. Heidelberg: Physica-Verlag, 2003.
- Dabrowski, Marek. «Is the Economic Growth in Ukraine Sustainable?» In *Fostering Sustainable Growth in Ukraine*. Edited by Stephan von Cramon-Taubadel and Iryna Akimova. Heidelberg: Physica-Verlag, 2002. Pp. 69–85.
- Dabrowski, Marek, Marcin Luczynski and Malgorzata Markiewicz. «The Phases of Budgetary Reform.» In *Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda*. Edited by Anders Áslund and Georges de Ménéil. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2000. Pp. 113–143.
- De Ménéil, Georges. «From Hyperinflation to Stagnation.» *Russian and East European Finance and Trade* 36:1 (January–February 2000): pp. 28–58.
- Elborgh-Woytek, Katrin. «Of Openness and Distance: Trade Developments in the Commonwealth of Independent States, 1993–2002.» IMF Working Paper, WP/03/207, October 2003. Available at <http://imf.org/external/pubs/ft/wp/2003/wp03207.pdf>.

Eremenko, Igor. «Reserve Requirements and Implicit Taxation of Commercial Banks in Ukraine.» In *Fostering Sustainable Growth in Ukraine*. Edited by Stephan von Cramon-Taubadel and Iryna Akimova. Heidelberg: Physica-Verlag, 2002. Pp. 201–212.

Eremenko, Igor, Nadia Mankovska and James W. Dean. «Will WTO Membership Really Improve Market Access for Ukrainian Exports?» In *Ukraine's WTO Accession: Challenge for Domestic Economic Reform*. Edited by Ihor Burakovsky. Berlin, New York: Springer-Verlag, 2004.

Góralaska, Helena. «Funding of Social Benefits and the Social Service System in Ukraine.» In *Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda*. Edited by Anders Åslund and Georges de Ménil. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2000. Pp. 232–254.

Grandjean, Michel. *L'Autonomie économique de l'Ukraine*. Paris: L'Harmattan, 1999.

Halchynskiy, A., V. Heetz, A. Kinakh, and V. Symonshenko. *Inovatsyina stratehiya ukrainskyh reform [Innovative Strategy of Ukrainian Reforms]*. Kyiv: Znanya Ukrainy, 2002.

Harasymiw, Bohdan. «The Economy: The Slow Road to Reform and the Fast Road to Riches.» In *Post-Communist Ukraine*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2002. Pp. 331–390.

Havrylyshyn, Oleh. «How Patriarchs and Rent-Seekers Hijack The Transition to a Market Economy.» *Perspectives on Contemporary Ukraine*, Harvard Ukrainian Research Institute (June–July 1995).

_____. «Ukraine: Looking East, Looking West.» *The Harriman Review* 10:3 (Winter 1997): pp. 19–23.

_____. «Economic Reform in Ukraine: Late is Better than Never, But More Difficult.» In *Macroeconomic Stabilization in Transition Economies*. Edited by Mario Blejer and Marko Skreb. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

_____. «The Political Economy of Delayed Reform in Ukraine.» In *Ukraine: The Search for National Identity*. Edited by Sharon Wolchik and Volodymyr Zviglyanich. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2000. Pp. 49–68.

_____. «What Makes Ukraine Not Grow? Political Economic and Historical Factors that Hamper Economic Growth.» In *Society in Transition: Social Change in Ukraine in Western Perspectives*. Edited by Wsevolod W. Isajiw. Toronto: Canadian Scholars Press, 2003. Pp. 79–107.

_____. «The Impact of EU Enlargement on Countries Beyond the New Frontiers.» In *Shaping the New Europe: Economic Policy Challenges of European Union Enlargement*. Edited by Michael Landesmann and Dariusz Rosati. Houndsmills, UK, and New York: Palgrave Macmillan, 2004.

Havrylyshyn, Oleh and Hassan Al-Atrash. «Geographic Diversification of Trade in Transitional Countries.» In *Balance of Payments, Exchange Rates and Competitiveness in Transition Economies*. Edited by Mario Blejer and Marko Skreb. Boston: Klumer Academic Publishers, 1997.

Havrylyshyn, Oleh, Bogdan Lissovlik and Mohammad Shadman-Valavi. «Economic Growth in Ukraine: What if Reforms and Economic Recovery Had Started Earlier?» In *Fostering Sustainable Growth in Ukraine*. Edited by Stephan von Cramon-Taubadel and Iryna Akimova. Heidelberg: Physica-Verlag, 2002. Pp. 96–115.

Johnson, Simon, John McMillan and Christopher Woodruff. «Entrepreneurs and the Ordering of Institutional Reform: Poland, Slovakia, Romania, Russia and Ukraine Compared.» *Economics of Transition* 8:1 (2000): pp. 1–36.

Kalantaridis, C., S. Slava and K. Sochka. «Globalization Processes in the Clothing Industry of Transcarpathia, Western Ukraine.» *Regional Studies* 37:2 (2003): pp. 173–186.

Kaufmann, Daniel and A. Kaliberda. «Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-Socialist Economics.» World Bank Research Policy Paper No. 1691. Washington, D.C.: World Bank, 1996.

Kobzev, Alexander. «A Regional Agricultural Trade Model For Wheat and Sunflower Seeds in Ukraine.» In *Fostering Sustainable Growth in Ukraine*. Edited by Stephan von Cramon-Taubadel and Iryna Akimova. Heidelberg: Physica-Verlag, 2002. Pp. 227–239.

Konings, Jozef, Olga Kupets and Hartmut Lehman. «Gross Job Flows in Ukraine: Size, Ownership and Trade Effects.» *Economics of Transition* 11: 2 (2003).

Kravchuk, Robert. «Administrative Reform in Center-Local Relations.» *Journal of Ukrainian Studies* 26:1-2 (2001): pp. 37–74.

_____. *Ukrainian Political Economy: The First Ten Years*. New York: Palgrave Macmillan, 2002.

Kurkalova, L. A. and A. Carriquiry. «Input and Output Oriented Technical Efficiency of Ukrainian Collective Farms, 1989–1992: Bayesian Analysis of a Stochastic Production Frontier Model.» *Journal of Productivity Analysis* 20:2 (2003): 211–231.

Kuzio, Taras. *Ukraine Under Kuchma: Political Reform, Economic Transformation and Security Policy in Independent Ukraine*. New York: St. Martin's Press, 1997.

_____. *EU and Ukraine: A Turning Point in 2004?* The European Union Institute for Security Studies, Occasional Papers No. 47 (November 2003). Available at <http://www.iss-eu.org/occasion/occ47.pdf>.

Kuzio, Taras and Andrew Wilson. *Ukraine: Perestroika to Independence*. New York: St. Martin's Press, and Edmonton: Canadian Institute for Ukrainian Studies Press, 1994.

Laurila, Juhani. «Transit Transport Between the European Union and Russia in Light of Russian Geopolitics and Economics.» *Emerging Markets Finance and Trade* 39:5 (September–October 2003): pp. 27–57.

Legeida, Nina. «The Economic Implications of Ukrainian Government Support for the Street Industry.» In *Fostering Sustainable Growth in Ukraine*. Edited by Stephan von

Cramon-Taubadel and Iryna Akimova. Heidelberg: Physica-Verlag, 2002. Pp. 240–251.

Malysh, Nadia. «Ukraine Needs a Fundamental Pension Reform.» In *Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda*. Edited by Anders Åslund and Georges de Ménil. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2000. Pp. 227–231.

Mankovska, Nadiya and James W. Dean. «Relationship Between Foreign Trade Investment and Trade Flows in a Transition Economy: The Case of Ukraine.» In *Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe*. Edited by Sveta T. Marinova and Marin A. Marinov. Aldershot, UK, and Burlington, VT: Ashgate, 2003. Pp. 117–129.

Mel'ota, Iryna and Ulrich Thiessen. «Fiscal and Regulatory Causes of Ukraine's Shadow Economy.» In *Fostering Sustainable Growth in Ukraine*. Edited by Stephan von Cramon-Taubadel and Iryna Akimova. Heidelberg: Physica-Verlag, 2002. Pp. 129–140.

Mertens, A. and O. Demchuk. «Debt Financing and Ukrainian Reality» *Visnyk Ekonomiky* 47 (2001): pp. 31–36.

Motyl, Alexander J. «Making Ukraine, and Remaking It.» *Harvard Papers in Ukrainian Studies*. The Petryshyn Memorial Lecture, Harvard University, 14 April 2003, 16 p. Available at http://www.huri.harvard.edu/pdf/Petr_Motyl.pdf.

Petri, Martin and Günter Taube. «Fiscal Policy Beyond the Budget: Quasi-Fiscal Activities in the Energy Sector of the Former Soviet Union.» *Emerging Markets Finance and Trade* 39:1 (2003): pp. 24–42.

Pivovarsky, Alexander. «Ownership Concentration and Performance in Ukraine's Privatized Enterprises.» *IMF Staff Papers* 50: 1 (2003): pp. 10–42.

Pugachov, Mykola and Don Van Atta. «Reorganization of Agricultural Enterprises in Ukraine in 2000: A Research Note.» *Post-Soviet Geography and Economics* 41:7 (2000): pp. 527–540.

Puglisi, Rosaria. «Clashing Agendas: Economic Elite Coalitions and Prospects for Co-operation Between Russia and Ukraine.» *Europe-Asia Studies* 55:6 (2003): pp. 827–845.

_____. «The Rise of the Ukrainian Oligarchs.» *Democratization* 10:3 (Autumn 2003): pp. 99–123.

Пинзеник Віктор. «Як знайти шлях для українських реформ.» *Російські та Східно-Європейські фінанси та торгівля* 36:1 (січень-лютий 2000): стор. 59–77.

Reddaway, Peter and Dmitri Glinski. *The Tragedy of Russia's Reforms: Market Bolshevism Against Democracy*. Washington, DC: United States Institute of Peace, 2001.

Sachs, Jeffrey and Alexander Pivovarsky. *Ekonomika perekhidnoho periodu [Economics of the Transition Period]*. Kyiv: Osnovy, 1996.

Scherbak, Yuri. «Ukraine and the Euro-Atlantic Community.» Remarks at a conference, *Ukraine and the Euro-Atlantic Community*, Kyiv, 24 September 2004.

Scherbakov, Alexander. «A Restructuring Trap in Transition Economies: Where Does it Lead?» In *Fostering*

Sustainable Growth in Ukraine. Edited by Stephan von Cramon-Taubadel and Iryna Akimova. Heidelberg: Physica-Verlag, 2002. Pp. 276–288.

Schnytzer, Adi and Tatiana Andreyeva. «Company Performance in Ukraine: Is This a Market Economy?» *Economic Systems* 26 (2002): pp. 83–98.

Shen, Raphael. *Ukraine's Economic Reform: Obstacles, Errors, Lessons*. Westport, CT: Praeger, 1996.

Шпек Роман. «Пріоритети реформ.» *Російські та Східно-Європейські фінанси та торгівля* 36:1 (січень-лютий 2000): стор. 7–27.

Shulman, Stephen. «The Role of Economic Performance in Ukrainian Nationalism.» *Europe-Asia Studies* 55:2 (2003): pp. 217–39.

Smolansky, Oles M. «Ukraine's Quest For Independence: The Fuel Factor.» *Europe-Asia Studies* 47:1 (1995): pp. 67–90.

Teriokhin, Serhyi. «Tax Policy.» In *Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda*. Edited by Anders Åslund and Georges de Mènil. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2000. Pp. 144–164.

Thiel, Eva. «The Investment Environment in Russia and Ukraine: Common Weakness in the Institutional and Policy Framework.» In *Fostering Sustainable Growth in Ukraine*. Edited by Stephan von Cramon-Taubadel and Iryna Akimova. Heidelberg: Physica-Verlag, 2002. Pp. 173–189.

Thiessen, Ulrich. «The Impact of Fiscal Policy and Deregulation on Shadow Economies in Transition Countries: The Case of Ukraine.» *Public Choice* 114 (2003): pp. 295–318.

Van Zon, Hans. *The Political Economy of Independent Ukraine*. London: Macmillan, 2000.

Volosovych, Vadim. «The Feasibility of Monetary Targeting in Ukraine.» In *Fostering Sustainable Growth in Ukraine*. Edited by Stephan von Cramon-Taubadel and Iryna Akimova. Heidelberg: Physica-Verlag, 2002. Pp. 289–301.

Von Hirschhausen, Christian and Volkhart Vincentz. «Energy Policy and Structural Reform.» In *Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda*. Edited by Anders Åslund and Georges de Mènil. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2000. Pp. 165–188.

Warzynski, Frederic. «Managerial Change, Competition and Privatization in Ukraine.» *Journal of Comparative Economics* 31 (2003): pp. 297–314.

Way, Lucan Alan. *Bureaucracy by Default: Preserving a Public Dimension of the State in Post-Soviet Ukraine*. PhD Dissertation, University of California, Berkeley, 2001.

_____. «The Dilemmas of Reform in Weak States: The Case of Post-Soviet Fiscal Decentralization.» *Politics and Society* 30:4 (December 2002): pp. 579–598.

Wilson, Andrew and Ihor Burakovsky. *Ukraine's Economy Under Kuchma*. London: The Royal Institute of International Affairs, 1996.

World Bank (1999), *Economic Growth With Beauty*. Vol.1: *Ukrainian Perspectives*, Vol.2: *Which Strategy for*

Ukraine? World Bank Dissertation Papers 407 and 408. Washington, DC: World Bank.

Yekhanurov, Yuri. «The Progress of Privatization.» In *Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda*. Edited by Anders Åslund and George de Ménéil. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2000. Pp. 189–214.

Ющенко Віктор. «Монетарна політика в переході до ринкової економіки.» *Російські та Східно-Європейські фінанси та торгівля* 36:1 (січень-лютий 2000): стор. 78–96.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2004